

מאיר אלרן

חוסן לאומי בישראל

השפעות האנתפאדה השנייה על החברה הישראלית

מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים

המרכז למחקרים אסטרטגיים נוסד באוניברסיטת תל אביב בשלהי 1977. ב-1983 הוסב שמו למרכז יפה למחקרים אסטרטגיים לכבודם של מר מל יפה ורעייתו.

מטרותיו של מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים הן שתיים: הראשונה – לבצע מחקר בסיסי, העומד במבחן אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר והעוסק בתחומי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית. השנייה – לתרום לדיון הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים הנמצאים – או אמורים להימצא – בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהל המטרה של המרכז הוא: הקהילייה האקדמית, העוסקת בתחומי הביטחון, בישראל ובעולם, דרג מקבלי החלטות ומעצבי דעת הקהל בישראל והציבור המתעניין באשר הוא. הדעות המובעות במזכר זה הן דעותיו של המחבר לבדו ואינן משקפות בהכרח את עמדות המרכז, נאמניו, או האישים והגופים התומכים בו. פרסום המזכר הזה מעיד שהוא נמצא ראוי לעיון הציבור.

מאיר אלרן

חוסן לאומי בישראל

השפעות האנתפאדה השנייה על החברה הישראלית

ינואר 2006

מזכר 81

מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים

אוניברסיטת תל-אביב

Meir Elran

Israel's National Resilience

The Influence of the Second Intifada
on Israeli Society

מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים

אוניברסיטת תל אביב
רמת אביב, תל אביב 69978

טל': 03-6409926
פקס: 03-6422404
jcss2@post.tau.ac.il
<http://www.tau.ac.il/jcss/>

ISBN: 965-459-076-9

© 2005 כל הזכויות שמורות
מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים
אוניברסיטת תל אביב

הביא לדפוס: משה גרונדמן
עיצוב גרפי: מיכל סמו־קובץ, יעל כפיר, יעל ביבר
דפוס: קדם בע"מ

תמונת השער: ארכיון התמונות הלאומי, ירושלים

עיקרי דברים

המחקר בוחן את ההשפעות העיקריות של פיגועי הטרור הקשים, ובעיקר פיגוי ההתאבדות כנגד ריכוזי האוכלוסייה בערים הגדולות, בארבע שנות האנתפאדה הפלסטינית השנייה, על החברה הישראלית. שתי שאלות מרכזיות נבחנו בעבודה זו. הראשונה: האם מתקפת הטרור הצליחה לפגוע – ואם כן, באיזו מידה – במה שמכונה "יכולת העמידה" או ב"חוסן הלאומי" של החברה הישראלית? ובאיזו מידה היא הביאה לתמורות ממשיות בהתנהלותו השוטפת ובתחושותיו של הציבור הישראלי? והשאלה השנייה: האם מתקפת הטרור הביאה לשינוי בעמדות הפוליטיות של הציבור הישראלי בסוגיות הקשורות לסכסוך הפלסטיני – ישראלי ודרכי פתרונו?

לצורך עבודה זו הוגדר המונח "חוסן לאומי", כדלקמן:

יכולותיה של החברה הישראלית להתמודד עם טראומה של מתקפות טרור תדירות, להגיב בהתאם למתבקש מאלה לתקופת זמן קצרה ואז לשוב ולקיים את שגרת החיים הפרטיים והציבוריים, אגב הצלחה לייצר תהליכים של הסתגלות והתאוששות אישית וקולקטיבית מהירה, כמו גם אופטימיות בנוגע לעתיד.

ממצאי המחקר מצביעים על שלושה מאפיינים בולטים בנוגע לחוסנה של החברה הישראלית:

- **יציבות:** אם הייתה האנתפאדה אמורה לקעקע את אשיות החברה הישראלית, להכניסה לסחרור ללא כיוון ולהוציאה משיווי משקל, היא נכשלה בכך. יציבות המערכת החברתית עוברת כחוט השני במרבית האינדקטורים שנבחנו, האובייקטיביים והסובייקטיביים, גם לעומת התקופה שלפני האנתפאדה וגם בשלבים השונים שבמהלכה. הדבר נכון גם בהתייחסויות האישיות הפרטניות, גם בסוגיות החברתיות הבסיסיות וגם בתחום התפיסה המדינית של הציבור כלפי הפלסטינים וההסדר העתידי עמם.
- **גמישות:** הציבור הישראלי ככלל הוכיח רגישות מובנת בתגובות המידיות למעשי הטרור הקשים של הפלסטינים. תגובות אלה התאפיינו במתן ביטוי חד ומיידי לפחד ולחרדות,

להסתגרות ולזעם כלפי הטרור הפלסטיני ומחולליו. זעם זה התבטא גם בתפיסות הפוליטיות כלפי הפלסטינים וגם בתמיכה במהלכים ישראלים חריפים נגדם. עם זאת, בדרך כלל, זמן קצר לאחר תקופות קשות של שיא במעשי הטרור, וכאשר ירד היקף הפיגועים, הסתמנה השתחררות מהירה מהמתח ויציאה מהמערכת המוגנת והלחוצה, חזרה לדפוסי התנהלות של שגרה. בכך בא אולי לידי ביטוי עליון החוסן של החברה הישראלית: הגמישות בתגובותיה מצביעה על יכולת גבוהה של הסתגלות ועל כושר התמודדות עם האיום המתעתע, להיערך מולו ולהשתחרר ממנו זמן קצר לאחר שהוסר או צומצם, וחוזר חלילה.

- **אופטימיות:** גם בתקופות הקשות ביותר האמין הציבור הישראלי, ככלל, כי יש לו היכולת לעמוד בפני מתקפת הטרור הקשה. במרבית המקרים שנבחנו הביע רובו של הציבור אופטימיות ואמונה כי העתיד יהיה טוב יותר – הן לפרט והן לכלל.

המסקנה העולה ממחקר זה היא כי לא זו בלבד שהטרור הפלסטיני החריף במהלך האנתפאדה השניה, למרות הקשיים החריפים שיצר, ולמרות אורכו, לא שבר דפוסים מוכרים ומקובלים בהתייחסויות ובהתנהגות של הציבור הישראלי. הוא גם לא סדק את הקונצנזוס המקובל על ידי מרבית הציבור בנוגע לאופן ההתמודדות עם הפלסטינים ולא יצר, במישרין לפחות, דפוסים חדשים של חשיבה ושל התייחסות בקרב הציבור הישראלי לנושאים העומדים ביסוד הסכסוך עם הפלסטינים.

אפשר להציע שני היגדים הנגזרים ממסקנות המחקר:

- לחברה בישראל יש כושר הישרדות וכוח עמידה ניכרים. אולי שלא כמצופה – וודאי הרבה יותר מאשר היה מיוחס בכלי התקשורת או מפי בעלי עניין פוליטיים – הציבור הישראלי ניחן בחוסן בערכים גבוהים. הוא הוכיח כושר ספיגה וכושר עמידה מרשים במשך ארבע שנים של התמודדות ביטחונית קשה ואכזרית, שגרמה אבדות רבות בקרבו. זה לקח לאלה המרבים לחזור ולאיים, כי מול אתגרים נוספים בעתיד צפויה החברה הישראלית להתמוטט.
- בבחינת המאזן האסטרטגי הכולל במזרח התיכון יש מקום, יותר מבעבר, לכלול ולנתח גם מרכיבים "רכים", מסוג החוסן הלאומי, או היכולות הכלכליות, החברתיות, התרבותיות של הצדדים המעורבים. מדדים אלה, גם אם הם קשים למדידה ולהערכה יכולים לשקף במידה רבה ונכונה יותר את סבך התמונה המזרח תיכונית ולהסביר תופעות חשובות המאפיינות את ההתגוששות בין יריבים.

תוכן

9	הקדמה
11	מבוא
15	פרק א: חוסן לאומי מהו
	פרק ב: התפתחות התודעה הציבורית כמרכיב
19	בתפיסת הביטחון בישראל
25	פרק ג: השפעת האנתפאדה על ההרגשות האישיות של הפרט
	פרק ד: השפעת האנתפאדה על המצב האישי של
31	הפרט והתנהלותו
	פרק ה: השפעת האנתפאדה על הרגשת ההזדהות והעמדות
41	החברתיות של הציבור
	פרק ו: השפעת האנתפאדה על תפיסת הציבור את השלום
53	עם הפלסטינים
65	סיכום הממצאים והערכת משמעויותיהם
69	הערות
75	ביבליוגרפיה
78	רשימת אתרי אינטרנט

הקדמה

ההתמודדות האלימה בין ישראל לפלסטינים, שנמשכה ארבע שנים תמימות, הלכה ודעכה לקראת המחצית השנייה של 2004. בכך בא אל קצו מהלך כאוב ומתיש שחוותה החברה הישראלית. גם אם עדיין לא ברור מה יהיה עתידו של הסכסוך בין ישראל לפלסטינים, נראה כי הנסיבות הנוכחיות (סתיו 2005) מאפשרות סיכום ביניים של ארבע השנים – מספטמבר 2000 ועד ספטמבר 2004 של האינתיפאדה השניה.

תום עידן ערפאת ותחילת תקופת אבו מאזן, תכנית ההינתקות של ישראל מרצועת עזה ומצפון השומרון בקיץ 2005, ובייחוד הירידה הדרסטית בהיקף הפיגועים ובמספר הנפגעים הישראלים – שלושת אלה יוצרים מצב חדש, שבמרכזו סיכוי להמרת המאבק המזוין במאמצים, אולי מאוחרים, להתקדמות באפיק המדיני לקראת סוג כלשהו של הסדר בין העמים הניצים.

מטרת עבודה זו לבחון ולנתח את ההשפעות של האנתפאדה השנייה על החברה הישראלית. במרכזה של עבודה זו עומדת השאלה באיזו מידה הצליח המאמץ המרוכז של הפלסטינים, שעיקרו התקפת טרור ממושכת ואכזרית, להביא לשינוי של ממש בהתנהלותה של החברה הישראלית לאורך זמן. שאלה נוספת שתיבחן היא אם בשל גל הטרור המתמשך חלו בקרב הציבור בישראל שינויים בעלי משמעות בנוגע לתפיסת הסכסוך עם הפלסטינים ולדרכי יישובו. המחקר הנוכחי עוסק בהשפעותיה המידיות של האנתפאדה, כלומר בזמן התרחשותה. אין הוא עוסק בשאלת הגורמים שהביאו לפריצתה או בהערכת השפעותיה העתידיות.

מקורות המידע אשר שימשו לצורך מחקר זה משתייכים לשתי קבוצות עיקריות: האחת – סקרים שערכו מכוני מחקר וכמה מהעיתונים היומיים בשנות האנתפאדה על אודות עמדות הציבור בתחומים הנוגעים לענייננו, ובכללם מכון 'דחף' בראשות ד"ר מינה צמח, שסייעה רבות בהכוונת עבודה זו, וכן סקרים שנעשו מאז 1984 במסגרת הפרויקט 'דעת קהל וביטחון לאומי' בראשותו של פרופ' אשר אריאן, במרכז יפה.¹ השימוש בסקרים השונים מחייב להזכיר כי אין זהות בין השאלות שהוצגו בהם וגם לא בין האוכלוסיות שנשאלו. זאת, גם אם במרבית המקרים קיים דמיון רב בין התוצאות שהתקבלו בסקרים השונים. קבוצת המקורות האחרת כוללת נתונים שהנפיקו גופים שונים, בעיקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, על אודות התנהלותו של הציבור הישראלי בשורה של פרמטרים החשובים לענייננו.

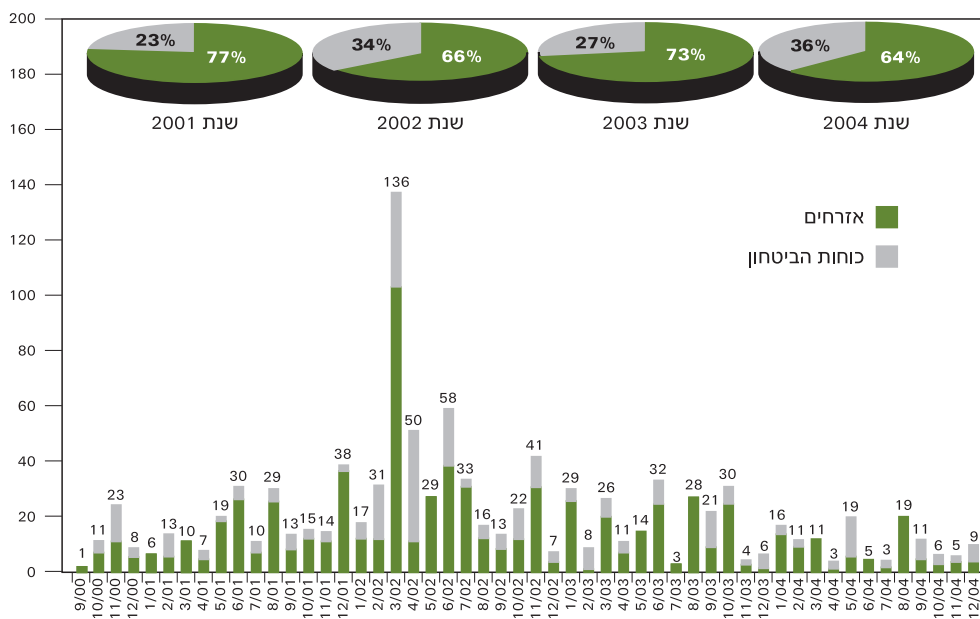
שורשיה של עבודה זו במחקר שהתבצע במועצה לביטחון לאומי של ישראל בשנים 2003-2004 ביזמתו ובהנחייתו של ד"ר ראובן גל, סגן ראש המועצה לביטחון לאומי דאז. תרומתו של ראובן גל לעבודה זו חשובה ורבה מאוד ועל כך אני מודה לו. כמו כן אני מבקש להודות לד"ר צבי שטאובר, ראש מרכז יפה הנוכחי, ולד"ר שי פלדמן, ראש המרכז הקודם, על תמיכתם ועל עידודם. עוד אני חב תודה לצוות החוקרים של מרכז יפה על תרומתם ועל עצותיהם הטובות. האחריות לכתוב חלה עלי בלבד.

מבוא

משך ארבע השנים שבהן התנהלה האנתפאדה, היא לבשה ופשטה צורות רבות ושונות. תכלית המאמץ המרוכז של הפלסטינים במאבקם בישראל, באמצעות פיגועים רצופים בעיקר בעורף הישראלי, הייתה ממוקדת: להביא את הציבור בישראל לשינוי תפיסות ועמדות בתחום ההתייחסות לפלסטינים. המנהיגות הפלסטינית ייחלה שהאנתפאדה תביא ליצירת סדקים בחברה הישראלית ועקב כך לשינוי במדיניות ממשלת ישראל באורח שייענו ציפיות יסוד של הפלסטינים.²

בתקופה הנסקרת בעבודה זו ביצעו הפלסטינים יותר מ-20 אלף תקיפות מסוגים שונים, בהן נהרגו יותר מאלף ישראלים, מהם כשבעים אחוזים אזרחים ויותר מ-5,600 פצועים, יותר משמונים אחוזים מהם אזרחים³ (ראו תרשים 1 להלן).

תרשים 1: הרוגים ישראלים ביגאות ושפלי – התפלגות לאזרחים וכוחות הביטחון בחתך חודשי: 2001-2004

מתוך כלל הפיגועים בוצעו בתקופה הנסקרת 138 פיגועי התאבדות (ועוד רבים שוכלו בטרם מומשו). בפיגועים אלה נהרגו יותר מ-500 ישראלים (חמישים אחוזים בערך מכלל ההרוגים) ונפצעו יותר מ-3,100, רובם המכריע אזרחים בישראל שבתוך הקו הירוק. תדירות הפיגועים לסוגיהם הייתה ככלל גבוהה מאוד והגיעה לשיאה בשנת 2002 – כשישים פיגועי התאבדות.

ארבע שנות האנתפאדה השנייה לא היו מקשה אחת בכל מה שקשור לפעילות האלימה של הטרור הפלסטיני. בתקופה זו השתנה חליפות אופיים של האיומים והפיגועים. אלה לבשו ופשטו צורה, בדרך כלל כפונקציה של המאזן בין הכוונות של הפלסטינים ובין יכולותיהם המבצעיות של הארגונים השונים, אשר הושפעו במידה מכרעת ממתקפת הנגד של צה"ל ומאמצעי ההגנה המסיביים שהוצבו מולם.

ככלל, אפשר להצביע על מגמה ברורה ותלולה של עלייה בהיקף ובאיכות הפיגועים שביצעו פלסטינים בשנים 2000-2002. אלה הגיעו לשיאם בתקופת האביב של 2002, במה שכבר היה לסמל מיתולוגי – הפיגוע הרצחני במלון פארק בנתניה, בליל הסדר באפריל 2002. באירוע חמור זה של מתאבדי החמאס נהרגו עשרים ושמונה אזרחים ונפצעו שישים וחמישה. בעקבות הפיגוע במלון פארק יצאה ישראל למתקפה קרקעית רחבת היקף בשומרון – "חומת מגן". המבצע שיקף את האסטרטגיה החדשה של ישראל: כיבוש מחדש של השטחים שהתפתחו בהם מה שמכונה "תשתיות הטרור". ואכן, מאז חלה ירידה הדרגתית אך ניכרת בהיקף הפיגועים והאבידות, במידה רבה בזכות מבצעי הסיכול והמניעה של צה"ל והשב"כ.

אין ספק שהאסטרטגיה החדשה שכללה גם את המרכיב של ה"סיכול הממוקד", צלחה. גרף פיגועי הראווה צנח מאז אמצע 2002. גורם מכריע נוסף שתרום לירידה הניכרת במספר פיגועי ההרג והנפגעים בעורף האזרחי היה בניית המכשול במה שמכונה "מרחב החיץ", שהקטע הראשון שלו – מאלקנה עד סאלם – הושלם באוגוסט 2003. השימוש הפלסטיני הגובר בירי תלול מסלול, באמצעות מרגמות ובעיקר רקטות קסאם מצביע על התאמת השיטה והכלים לאתגר הישראלי. ככל שקשה היה על מבצעי הפיגועים לייצר מגע ישיר על ידי מתאבדים, כן נפוצה השיטה של ירי מנגד. מתחילת האנתפאדה עד סוף 2002 נורו ארבעים ותשעה קסאמים. ב-2003 נורו 105, וב-2004, עד ספטמבר, נורו כ-160 רקטות קסאם.

בכל קנה מידה מדובר, אם בכוונת מכוון ואם בראייה בדיעבד, במתקפה פלסטינית מרוכזת, שמתכנניה שאפו ליצור באמצעותה דמורליזציה בקרב הציבור הישראלי. יש להניח שגם אם לא הוגדרו כך הדברים מלכתחילה, מטרת האנתפאדה, על הפיגועים הרבים שבוצעו בה, הייתה ליצור את התשתית התודעתית המתאימה לקבלת הדרישות המדיניות של הפלסטינים. בהשאלה של המונח שטבע הרמטכ"ל יעלון, אפשר אולי להצביע על ניסיון פלסטיני "לצרוב" בתודעה הישראלית את ההכרה שלפלסטינים יש יכולות ממשיות, אפילו במחיר יקר עבורם,

לגרום נזקים חמורים לישראל, ואולי אפילו לערער את יסודות קיומה, כל עוד הכיבוש נמשך וכל עוד ההידברות המדינית אינה נושאת תוצאות מעשיות.

שתי שאלות מרכזיות ייבחנו בעבודה זו בנוגע למידת היעילות של מתקפת הפלסטינים. הראשונה: האם היא הצליחה לייצר את השינוי בהתנהלות, בהתנהגות ובעמדות של החברה הישראלית, שהיא מוקדה כלפיה? האם היא אכן פגעה – ואם כן, באיזו מידה – במה שמכונה "יכולת העמידה" או ב"חוסן הלאומי" של החברה הישראלית? השנייה: האם היא הצליחה לגרום לשינוי בעמדות הפוליטיות של הציבור הישראלי בסוגיה הפלסטינית ובמדיניות של ממשלת ישראל בתחום זה?

שאלת החוסן הלאומי (National Resilience) נעשתה בשנים האחרונות נושא בולט בשיח הישראלי, בתקשורת ובהתבטאויות הפוליטיות.⁴ שוב ושוב נשאלה השאלה אם הציבור הישראלי מפגין מידה רבה או סבירה של חוסן בפני פיגועי הטרור הרצחני היום-יומי. היו שגרסו כי אנו חוזים בתהליך הדרגתי של התפוררות הרקמה החברתית, של אבדן הרגשת הביטחון האישי וכן אבדן הלכידות הלאומית. היו אף שהעלו את השאלה באיזו מידה סחף כזה יכול להשפיע, במישרין או בעקיפין, גם על העמדות המדיניות של הציבור בישראל בסוגיה הפלסטינית.

שאלת החוסן הלאומי עוסקת במידה רבה בדימויים ובמדדים השאולים, אולי באורח מלאכותי, מעולם התוכן של הפסיכולוגיה. אולם שלא כבשדה מדעי וסדור זה, קיים קושי להגדיר את ה"חוסן הלאומי" ולמדוד אותו במדדים מוכרים או מוסכמים. עם זאת, במדינות מעטות בעולם, ובעיקר בישראל, בארצות הברית שלאחר 11 בספטמבר 2001 ובבריטניה, כבר נעשו ניסיונות ראשוניים לחקור את הנושא האפור והסבוך הזה. חשיבות הנושא רבה, ולכן ראוי לנסות ולהבין את הגורמים ואת התהליכים המשפיעים על חברה דמוקרטית פתוחה כישראל להמיר הלכי רוח והרגשות של הציבור ולתרגמם לעמדות פוליטיות ולעשייה אישית-פרטית וכללית-מדינית.

אחד הקשיים במישור זה הוא בידוד המרכיב של הטרור הפלסטיני ממרכיבים חשובים אחרים שהשפיעו על דעת הקהל ועל חוסנה של החברה בישראל בתקופה הנדונה. הדבר נכון במיוחד בכל הנוגע להשפעה שיש למרכיבים הכלכלי-חברתי והפוליטי-פנימי על התודעה ועל ההתנהגות של הציבור בישראל. עצם היותן של שנות האנתפאדה שנות משבר כלכלי חריף – שהמצב הביטחוני הקשה היה אחד הגורמים או המאיצים שלו – ובמידה לא מעטה גם תקופה של משבר אמון או תהיות קשות כלפי אמינותה של ההנהגה הפוליטית, ודאי השפיעו גם הם במידה לא מעטה על הרגישות של הציבור, על הרגשותיו ועל התנהלותו בחיי היום-יום.

קושי אחר הוא טווח הזמן להבשלת תהליכים חברתיים עקב תופעות של טראומה לאומית. בכך לא עסקתי במחקר זה. ייתכן שיהיה מקום לבחון שוב בעתיד את הסוגיות שעבודה זו מתמודדת עמן בפרספקטיבה של זמן.

כדי למצוא תשובה ראויה לשאלות המחקר שהוצגו כאן, כללתי בעבודה זו שני חלקים מרכזיים. **החלק הראשון** מציע תשתית ידע הכרחית בנוגע לשתי סוגיות עקרוניות: מהו חוסן לאומי (פרק א) וכיצד התפתחה התודעה הציבורית כמרכיב בתפיסת הביטחון בישראל (פרק ב). **החלק השני** כולל את הצגת הממצאים וניתוחם בארבעת התחומים המרכזיים לבחינת השפעת האנתפאדה על הפרט ועל הציבור: השפעת האנתפאדה על הרגשתו של הפרט (פרק ג), על המצב האישי של הפרט ועל התנהלותו (פרק ד), השפעת האנתפאדה על הרגשת ההזדהות והעמדות החברתיות של הציבור (פרק ה), והשפעתה על עמדות הציבור בסוגיות ההסדר עם הפלסטינים (פרק ו). הסיכום (פרק ז) מציג תמונה כוללת של ממצאי המחקר ומעריך את משמעויותיהם.

פרק א

חוסן לאומי מהו

המונח "חוסן" מושאל מתחומים רחוקים של הפיזיקה והפסיכולוגיה האיטית. על פי **מילון אבן-שושן** המחודש, המונח משמש בתנ"ך במשמעות: "אוצר, דבר שנאגר ונשמר: וְנִתְּתִי אֶת-כָּל-חֹסֶן הָעִיר הַזֹּאת [...] בְּיַד אֲבִיבֵיהֶם' (ירמיהו כ ה)". על פי האקדמיה ללשון העברית, "חוסן" פירושו "עוז". על פי המילון שערך איתן אבניאון, "חוסן" מבטא בין היתר איתנות, חוזק, יכולת התנגדות, כוח עמידה, ועצמה.

המונח האנגלי המקובל ל"חוסן", בהקשר הנדון במאמר זה, הוא Resilience. בתזאורוס מדובר על תכונת הגמישות הפיזית של חומר, המסוגל לחזור לצורתו או למצבו המקורי, לאחר דפורמציה שאינה חורגת ממגבלות הגמישות שלו. זו הגדרה חשובה ומתאימה במיוחד לדיוננו. במילון וובסטר מצאנו את ההצעה הבאה, המתאימה לבני האדם: הכושר (גם של אנשים) להשתקם במהירות ממחלה, מנסיגה, משפל או מדיכאון.

המונח "חוסן לאומי" הוא המצאה של הזמן החדש, בחזקת השאלה ממחוזות אחרים, האמורה לסבר את האוזן. הוא הושאל בעיקר מתחום הפסיכולוגיה של הגיל הרך. עיסוקו בדרך כלל בהקשרים של אסונות טבע לסוגיהם, היוצרים מצבים פוסט-טראומטיים (PTSD – post traumatic stress disorders) בקרב פרטים וקבוצות. בשנים האחרונות, במדינות שונות, ובעיקר בארץ, בארצות הברית שלאחר 11 בספטמבר,⁵ וכן במידה פחותה בבריטניה,⁶ נעשו מחקרים לא מעטים בתחום החוסן או העמידות של פרטים ושל קבוצות במצבי טראומה של פיגועי טרור גדולים והיכולת להתמודד עמם. עבודות חשובות בעניין זה הן אכן של חוקרים ישראלים, ובהם פרופסור אבי בליך ופרופסור זהבה סלומון מאוניברסיטת תל אביב, ופרופסור אלי זומר מאוניברסיטת חיפה, המתמקדים במעקב ובניתוח, בשדה הפסיכולוגי והסוציולוגי, של תופעות פוסט-טראומטיות בקרב קבוצות שונות בישראל שנחשפו לפיגועי טרור במישרין או בעקיפין.⁷

לימים התגלגל המושג גם לעיסוק בחוסנה של הקהילה. גם בארץ פותח עיסוק מקצועי (בעיקר בזממת משרד הרווחה, בתחום העבודה הקהילתית) בנושא החוסן הקהילתי. עיקר העבודה התמקד בבחינת כושרן של קהילות קטנות והומוגניות כמו יישובי "קו העימות" בצפון וכן התנחלויות בשטחים לעמוד לאורך זמן בתנאים של איומים על הביטחון וקשיים

חיצוניים אחרים. בחינות אלה מתמקדות בעיקר בעבודה פרואקטיבית-מניעתית וביזמות חברתית, אשר מיועדת לחזק את החוסן בקהילה על ידי עשייה ממוסדת בתוך הקהילה וסיוע לה מבחוץ.⁸

גישה דומה מציעים חוקרים ב־ Rand Center for Domestic and International Health Security שליד מכון ראנד האמריקני.⁹ במאמר שפורסם בגיליון הקיץ של ה־ *Rand Review* ב־2002, גיליון שיוחד לאירועי 11 בספטמבר, שכותרתו "The Path of Greatest Resilience" בחנו המחברים את הדרך להתגבר על תוצאותיהן הפסיכולוגיות של מתקפות טרור בארצות הברית על ידי עיצוב מנגנונים בקהילה, במדינה (state) ובארצות הברית כולה. מנגנונים כאלה אמורים לצמצם את סיכוני ההשפעות ההרסניות של הטרור, מצד אחד, ולחזק את יכולתה של האומה האמריקנית לעמוד בהן, מצד אחר.

מעניין שבלונדון דווקא הוקם, בעקבות מתקפת הטרור בניו יורק ובוושינגטון בספטמבר 2001, גוף ממלכתי-מטרופוליני, בשם "The London Resilience Forum", שייעודו לתאם ולאגם את ההכנות של כל הגורמים הפועלים בבירת בריטניה לקראת מצב חירום עקב פיגועי טרור אפשריים.¹⁰ הפורום מפקח על כלל פעילויותיהם של המערכים העוסקים בתחומי החוסן בלונדון. יש בו בעלי תפקידים בכירים, ואלה מייצגים את הארגונים ואת המגזרים העיקריים הכלולים בשותפות. בראשם השר לענייני החוסן בלונדון (תואר התפקיד משקף את החשיבות שהממשד בבריטניה מייחס לתחום זה) וסגנו – ראש עיריית לונדון. הפורום מדווח לממשלת בריטניה. זו דוגמה ייחודית ליישום אופרטיבי של העיסוק הממלכתי-המוניציפלי בתחום החוסן הקהילתי בחוץ-לארץ. בארץ בולטת בהקשר זה של הטיפול בחוסן הקהילתי עיריית תל אביב-יפו; זו הקימה, בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה, מערך עירוני (מרט"ל: מערכת רב-מקצועית טיפולית לשעת חירום ואסון גדול) להתמודדות עם מצבי דחק ואסונות גדולים, ברמת הפרט והקהילה.

הבעייתיות במעבר מעיסוק בחוסנו של הפרט לחוסנה של הקהילה ברורה. שלא כניתוח חוסנו של הפרט, המבוסס על מחקרים מוכרים ורבים במשך שנים ארוכות ועל דגמים ומדדים מקובלים – שגם הם מתעדכנים לעתים וגם עליהם קיים ויכוח בין העוסקים במלאכה, ניתוח מצבה או חוסנה של קהילה קשה שבעתים. כל עוד אנו עוסקים בקהילות קטנות והומוגניות, כמו שנעשה במשרד הרווחה, המצב פשוט יחסית.¹¹ יש להניח שהדיוק באפיון המצב יהיה מסובך וקשה הרבה יותר כאשר על סדר היום יעמדו קהילות גדולות והטרוגניות. ואכן, שלא כמעקב אחר הפרט, מדידת חוסנו של קהילות גדולות והמעקב אחרי חוסן זה, נדיר הרבה יותר.

המונח "חוסן" התפתח עוד לעבר העיסוק בחוסנה של חברה בכלל ושל החברה הישראלית בפרט. כאן הקושי רב. הספרות המחקרית הממוסדת והמוכרת בנושא דלה יחסית, והעיסוק המקצועי בו חדש וניסיוני במהותו. גם כאן ישראל מציגה חלוציות מובנת מאליה, בשל

הנסיבות הביטחוניות המיוחדות לה. חוקרים באקדמיה כבר בחנו, בראייה מערכתית כוללת, תחום מורכב זה.¹²

לצורך עבודה זו, הבוחנת את כושר עמידתו של הציבור הישראלי במבחני הטרור הפלסטיני הקשה בתקופת האנתפאדה השנייה, אאפיין את המונח "חוסן לאומי", כדלקמן:

יכולותיה של החברה הישראלית להתמודד עם טראומה של מתקפות טרור תדירות, אקראיות וכואבות, להגיב בהתאם למתבקש מאלה לתקופת זמן קצרה (ומתקצרת לאורך הזמן ממילא עקב תהליך של לימוד והסתגלות, למרות הקושי), ואז לשוב ולקיים את שגרת החיים הפרטיים והציבוריים, אגב הצלחה לייצר תהליכים של הסתגלות והתאוששות אישית וקולקטיבית מהירה ואופטימיות בנוגע לעתיד.

כדי להבהיר עוד את ההגדרה הזו של "חוסן", המבטאת את הזווית החיובית, המחזקת, הסלוטוגנית (בשונה מזו הפתולוגית), מן הראוי להתייחס גם לזווית השלילית, המחלישה, המיוחסת להשלכות הטרור הקשה. אשתמש כאן במובאה מדף מידע של "המרכז האמריקני הלאומי לתסמונת דחק פוסט-טראומטי, הקובעת כי:

הטרור עלול ומכוון ליצור סחף בתחושת הביטחון וההגנה הן ברמה האישית והן ברמת הקהילה. הטרור מאתגר את הצורך הטבעי של בני האדם לראות את העולם כצפוי, סדור ובר שליטה. הטרור יוצר בדרך כלל השפעות ארוכות טווח יותר וחרירות יותר מאסונות טבע או מתאונות. השפעותיו על הפרט והציבור ממושכות. הן יכולות לגרום לתחושות של כעס, תסכול, חוסר אונים, פחד ורצון לנקמה.¹³

אציע כי נזקי הטרור הקשה, במתכונת שחווה הציבור הישראלי בשנות האנתפאדה, עלולים היו לייצר גם מערכת עכורה של הסתגרות וניכור של הציבור הרחב, עלייה בפשיעה בכלל ובאלימות בפרט, פרימה של מנגנוני החברות, פגיעה בלכידות הלאומית, בהרגשות הסולידריות של הציבור עם החברה ועם המדינה, עלייה במספר היורדים מן הארץ ובמתחת ביקורת נוקבת על מוסדות השלטון האמורים לספק מגן מפגעי הטרור ומנזקיו.

הערכים של החוסן הלאומי בישראל בתקופת האנתפאדה השנייה בתחומי ההכלה, התגובה, הגמישות והחזרה למערכת החיים הנורמלית נמדדו באמצעות נתונים שנאספו מסקרי דעת קהל שונים והוצלבו בין שלוש קטגוריות עיקריות:

- א. נתונים בחתך חודשי על אודות פגיעי טרור גדולים (בדגש על פגיעי התאבדות) ומספר נפגעים (הרוגים ופצועים)
- ב. נתונים בחתך חודשי בנוגע להתנהגות בתחומים האמורים לאפיין את שגרת החיים

בישראל (ביקורים בבתי קולנוע, יציאות לנופש, יציאות לחוף-לארץ, פניות למוקדי מצוקה בטלפון, פשיעה לסוגיה)
 ג. נתונים בחתך חודשי האמורים לבטא את התייחסויותיו של הציבור הישראלי לסוגיות שונות הרלוונטיות לבחינת החוסן הלאומי.

לעניין החוסן אוסיף עוד שלוש הבהרות:

הראשונה – עבודה זו מתמקדת בהתייחסות ובתגובות קצרות הטווח של הציבור הישראלי לגל הטרור של האנתפאדה השנייה. במדדים השונים שהשתמשתי בהם בעבודה זו קשה להפריד בין עמדות והתנהלות של הציבור המתייחסות לאנתפאדה ובין ההתייחסויות לגורמים משפיעים אחרים, כגון המשבר הכלכלי במדינה בתקופה זו.

השנייה – קשה לראות בחברה הישראלית העכשווית מקשה אחת. ברור מאליו שתגובת הציבור היהודי, שאינו הומוגני, לאתגרי הטרור הפלסטיני, שונה מאוד מהתגובה של הציבור הערבי, שגם הוא אינו הומוגני. קבוצות שונות (גברים לעומת נשים, מבוגרים לעומת צעירים, ותיקים לעומת עולים, תושבי המרכז לעומת תושבי הפריפריה, תושבי השטחים לעומת תושבי ישראל שבתוך הקו הירוק), המייצגות לעתים מזומנות עולמות שונים, תגובתן שונה. במקרים שבהם אפשר היה לאתר בנתונים הבחנות בין הקבוצות והמגזרים השונים בציבור הישראלי, אכן ציינתי זאת. במקרים אחרים התייחסתי לרוב הציבור כמייצג את המגמות המוצגות.

השלישית – קשורה לקושי הטמון בהתייחסות לערך "התנהלות נורמלית" של הציבור. ברור שאנשים שונים יגדירו "נורמה" בצורות שונות. בעבודה זו ניסיתי להשתמש בכלים מקובלים ולהתייחס, ללא שיפוט ערכי, רק לאותם תחומים מובנים מאליהם המייצגים שגרה מקובלת של הציבור.

שאלת החוסן הלאומי בישראל רחבה ועמוקה. השלכותיה הולכות הרחק למחוזות של תרבות, ערכים, אמונות ואפילו הרגלים הנוהגים בשגרת היום-יום. אין לומר כי האנתפאדה הפלסטינית איימה על כל אחד ממרכיבי החוסן הלאומי, אולם אפשר לומר שמעטים מהם אינם מושפעים, במישרין או בעקיפין, מהעימות האלים המתמשך בין שתי החברות.

פרק ב

התפתחות התודעה הציבורית כמרכיב בתפיסת הביטחון בישראל

בהתמודדויות הצבאיות הרבות של ישראל עם שכנותיה הערביות בחמישים ושבע השנים האחרונות מסתמנת סגירת מעגל: במלחמת העצמאות השתתף העורף הישראלי השתתפות פעילה במאבק הצבאי הכולל. ההבחנה בין חזית לעורף הייתה מטושטשת. אחת ההשלכות הקשות של תופעה זו הייתה מספר האבדות העצום ביישוב היהודי; אחוז תמים בערך מכלל האוכלוסייה נהרג בקרבות. מאז – ובמידה רבה עקב כך – פותחה והוטמעה בצה"ל ובציבוריות הישראלית כולה תורת הביטחון הישראלית, ובמשך שנים רבות ראו בה מובילה: הרתעה, התרעה, הכרעה. לענייננו אציין שני מרכיבים מרכזיים בה: **האחד** – הקביעה כי התפקיד העיקרי של הצבא, מלבד הרתעה (כלומר מניעת מלחמה), הוא העברת זירת הקרבות, בנסיבות של מלחמה כוללת, הרחק מגבולותיה של מדינת ישראל, כלומר הרחק מריכוזי האוכלוסייה שלה, אגב עשיית הצבא לחיץ, למגן העורף. העורף אמור להיות משוחרר עד כמה שאפשר מהשתתפות פעילה או סבילה בלחימה; **האחר** – הקביעה כי על צה"ל להיערך ולהכריע הכרעה ברורה ככל האפשר במלחמות כנגד צבאות ערב הסדירים וכי המלחמות יהיו קצרות ככל האפשר, גם כדי להביא לחיסכון מרבי באבדות ובמשאבים אחרים. לשתי קביעות אלה משמעויות מרחיקות לכת מבחינת בניין הכוח של צה"ל לדורות. ככלל, הצליחה מדינת ישראל לעמוד בציפיות-דרישות אלה, במלחמות העיקריות לפחות עם מדינות ערב. הצלחה פחותה הרבה יותר הייתה לה בהתמודדויות עם הטרור.

ואכן, אלה היו מאפיינים בולטים של מלחמות ישראל במשך יותר משלושה עשורים; במבצע קדש ב-1956, במלחמת ששת הימים ב-1967, במלחמת ההתשה ובמלחמת יום הכיפורים ב-1973, בכל אלה השכיל צה"ל להרחיק את זירות המערכה מהעורף הישראלי ואף למנוע ממנו סיכונים של מתקפה אווירית או מתקפת טילים לעומקו. ההתמודדויות הצבאיות עצמן – למעט מלחמת ההתשה, שנמשכה זמן רב – היו קצרות ביותר. אפילו מלחמת יום הכיפורים, הארוכה והקשה בהן, התנהלה רובה ככולה בחזית הרחוקה ונמשכה פחות משלושה שבועות. בראייה היסטורית זהו פרק זמן קצר בעליל להתמודדות צבאית אדירת ממדים כמו שניהל צה"ל בשתי חזיתות מרוחקות ובתנאי פתיחה קשים של הפתעה אסטרטגית.

למאפיינים מרכזיים אלה משמעויות רבות. אחת מהן נוגעת בליבת עיסוקו של מחקר זה: אף שהמלחמות הכוללות של ישראל עם שכנותיה היו שונות זו מזו במרכיביהן המדיניים והצבאיים, המשותף לכולן היה שהיו קצרות ומהירות יחסית והתנהלו במרחק רב מעומק העורף האזרחי, שנותר מובטח מפגיעה. הצבא הוא שנשא בעול המלחמה ובאבדות הכרוכות בה. העורף אכן הרגיש ללא ספק מחובר לאירועים הדרמטיים, כל שכן שצבא המילואים הביא את המידיות של שדה הקרב לבתים רבים בישראל. אולם המלחמה עצמה לא גרמה לציבור הישראלי הרחב לשבש את שגרת חייו, וודאי לא לאורך זמן. יוצא מכלל זה היה העימות המוגבל, באמצע שנות החמישים, עת השתמשו מצרים – ובמידה פחותה ממנה ירדן – ב"פידאיון" ככלי לפיגועים ולהטרדת האזרחים בעורף מדינת ישראל.

תופעה זו עשויה אולי להצביע על מקומה ועל תפקידה של התודעה הפוליטית של הציבור הישראלי בעיצוב המדיניות הישראלית ועל גישתו הבסיסית לסוגיית המלחמות שניהלה מדינת ישראל מאז ראשית קיומה העצמאי ולהסביר אותם. רבות דובר בשיח הציבורי בישראל על ההבחנה בין "מלחמות אין בְּרָה" ובין "מלחמות בְּרָה". אגב טשטוש מקצת העובדות לאשורן, נצרב בתודעה הישראלית המקובלת כי המלחמות, עד מלחמת יום הכיפורים ועד בכלל, היו מלחמות של "אין בְּרָה" (לא אתפלמס כאן עם הנחה מפוקפקת זו. די אם אציב את מבצע קדש בסימן שאלה בנוגע ל"אין בְּרָה" שבייזומו, ובעיקר במאפייניו) או במילים אחרות, כאלה שאין שואלים לפשרן ומקבלים אותן כגִזְרָה חיצונית.

האם אפשר לומר כי בקרב רוב הציבור בישראל היה כמעט קונצנזוס בנוגע למלחמות אלה, עד מלחמת 1973; הן היו לגיטימיות ומוצדקות בעיניו, גם משום שהיו קצרות ו"סטריליות" מבחינת העורף הישראלי? האם סביר יהיה לשער שהתגובה הציבורית מקורה גם ביציאתו של הציבור הכללי ללא פגע? גלוי וידוע הוא כי במלחמות אלה – ובתקופות שביניהן – לא עלתה כמעט בציבור הרחב התהייה בנוגע להכרח שבהן. ככלל, לא הוצבו סימני שאלה בנוגע לעצם "צדקתן" של המלחמות או לנסיבות ולסיבות הבסיסיות לפריצתן. תקופה ארוכה לא עמדה כלל על הפרק השאלה באיזו מידה הציבור תומך בעצם קיומה של המלחמה. תמיכה זו הייתה מובנת מאליה. יתר על כן, הציבור מיעט להפגין מעורבות פוליטית ישירה בהחלטות הממשלה ובמדיניותה לפני פרוץ המלחמות ובהן, למעט הבעת תמיכה מקיפה בצה"ל ובלוחמיו והזדהות עקרונית עם מטרות המלחמה. אלה הוצגו בדרך כלל (לא תמיד בשקיפות מלאה) והתקבלו בציבור, כמעט ללא ספק, כהגנה טבעית על האינטרסים המוכרים והברורים של המדינה מול אויביה התוקפניים. ככלל, הממשלה הייתה זו שהחליטה, והציבור קיבל את ההחלטות ואת ההצדקות להן כמעט ללא פולמוס וללא הרגשה של צורך במעורבות פעילה בתהליכי קבלת ההחלטות. היוצאים מהכלל המעטים בעבר – והיו כאלה – רק המחישו את הכלל. כדוגמה, אמנם הביקורת על הממשלה בתקופת מלחמת ההתשה הושמעה, אך היא הייתה נחלתם של חוגים שוליים יחסית. גם הביקורת שהושמעה מיד לאחר מלחמת

יום הכיפורים הצטמצמה תחילה להיבטים הצבאיים הישירים של ניהול המלחמה וההכנות (או היעדרן) לפנייה.

יחסי גומלין מוצקים וברורים אלה בין הציבור הרחב לממשלתו החלו להתערער בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים. לראשונה הוצבו סימני שאלה ממשיים על מדיניות הממשלה בנוגע לניהול המלחמה ולמה שקדם לה. רבים גורסים כי לפחות מקצת שורשיו של המהפך הפוליטי של 1977 נעוצים בביקורת החריפה שהוטחה בממשלה ובהנהגה הצבאית בכל מה שקשור להתנהלותה בעניין המלחמה ותוצאותיה. אולם גם אז נסבו סימני השאלה בעיקר על שאלות אופרטיביות – ביטחוניות וכמעט לא על מהות היחסים בין ישראל למדינות ערב שניצבו בשורשי פריצתה של המלחמה. ככזו דמתה מלחמת יום הכיפורים לקודמותיה יותר מאשר לאלה שבאו בעקבותיה.

התמונה השתנתה מעיקרה שנים מאוחר יותר, עם הסתבכותה, ובעיקר עם התמשכותה, של מלחמת לבנון (מקורה של זו, לפי הגרסה הרשמית, באיום הפלסטיני – המוגבל – על היישובים האזרחיים בצפון המדינה), אולם ככלל נותר בה העורף הישראלי חסין. המלחמה עצמה, על פי עקרונותיה המוכרים של תורת הביטחון, התבצעה הרחק בתוך שטח לבנון, ובתקופה הראשונה לפחות התבצע חלק חשוב ממנה נגד הצבא הסורי. שני מרכיבים עיקריים הביאו לשינוי יסודי: האחד – התמשכותה הלא צפויה של המלחמה, שמונה עשרה שנים תמימות, לממדים שלא היו כדוגמתם בהיסטוריה של מלחמות ישראל; והאחר – התנהלותו של עיקר המאבק – לראשונה – לא בין צבאות סדירים אלא בעצימות נמוכה, נגד לוחמי גרילה. בשלבים הראשונים של ההתמודדות התרכז חלק חשוב של הלחימה נגד הארגונים הפלסטיניים. לאחר חיסול נוכחותם המזוינת של אלה בלבנון, התנהלה הלחימה נגד הארגונים הלבנוניים, תחילה אמל ולאחר מכן חזבאללה, שלחמו על פי יכולותיהם, נגד כוחות צה"ל בלבנון, לחיסול הכיבוש.

כמו התמשכותה של המלחמה, כך גם זהות האויב בה הייתה משמעותית לענייננו. הלחימה נגד הנוכחות הצבאית הסורית בלבנון ויותר מכך נגד הפלסטינים, בעלי התביעות המדיניות הישירות בנוגע לארץ ישראל ועם היסטוריה של כמעט עשרים שנות טרור, ובכלל זה נגד מטרות אזרחיות מובהקות, הייתה מוצדקת בעיני הציבור הישראלי, גם אם המשכה ודרך התנהלותה הגבירו בהדרגה את סימני השאלה ונוצרה הרגשת אי-נחת בקרב הציבור הזה. לימים תורגמה הרגשה זו לאמירות פוליטיות. ההתקוממות המקומית בלבנון נגד הנוכחות של צה"ל, הצלחותיה להסב אבדות רבות וכואבות לצה"ל, ובמידה רבה התמשכותה וחוסר התוחלת שבה, העצימו את האמירות הפוליטיות המסתייגות של רבים בציבור הישראלי. זו הייתה נקודת מפנה. ראשיתה בוויכוח הציבורי בנוגע לצידוקה של המלחמה בלבנון וסופה במעורבות הציבורית הגוברת, שיצרה את הרקע להחלטה של ראש הממשלה ברק לצאת מלבנון במאי 2000. ההנחה היא כי מדובר בתהליך הדרגתי וממושך של העצמה פוליטית

של הציבור הישראלי, שהבשיל בתקופת מלחמת לבנון ושורשיו טמונים בשורה ארוכה של סיבות וגורמים. לא אנתח כאן את כל הגורמים המשפיעים; אסתפק בהצעה שמלבד סיבות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות כלליות, גם אופייה הייחודי של מלחמת לבנון תרם תרומה חשובה להבשלתה של ההשתתפות הציבורית הפעילה והגלויה בוויכוח המדיני, שכן חברו להם זו לזו התמשכותה, ללא תוחלת, של המלחמה מצד אחד וההכרה הציבורית הגוברת בבעייתיות הנעוצה בכך מצד אחר. ההרגשה הייתה שאי-אפשר עוד לגייס, לאורך זמן, תמיכה ציבורית רחבה במלחמת דמים קשה ויקרה על אדמת מדינה שכנה, כשהאיום האמיתי ממנה על מדינת ישראל ועל תושביה נראה רחוק, ואולי אף כמצג שווא. מצב זה האיץ והבשיל תהליכים חברתיים ופוליטיים עמוקים. התוצאה הייתה החלטה מדינית חריגה לצאת מלבנון חד-צדדית, ללא תמורה נראית לעין וללא הסכם.

יש הטוענים שהנסיגה החד-צדדית של ישראל מלבנון האיצה את יזמת הפלסטינים – ואולי אף עמדה בבסיסה של האנתפאדה השנייה (בהנחה שזו הייתה מתוכננת), חודשים אחדים לאחר תום ביצוע הנסיגה מלבנון. בחזקת ניצול מה שנראה – לפי גרסה זו – כחולשה של הציבור הישראלי, ועקב כך המערכת הפוליטית הישראלית, לעמוד לאורך זמן בתלאות המלחמה. לפי אותו היגיון, הפלסטינים פתחו באנתפאדה השנייה כדי לייצר משבר של חולשה בציבור הישראלי, באמצעות פיגועי טרור רצופים ואבדות קשות, שיביאו – בחזקת קל וחומר – לתמורות פוליטיות בעמדות הישראליות ברוח דרישות הפלסטינים.

טענתי כאן עשויה כביכול חומרים דומים, אך מזווית הפוכה: היא גורסת כי הבשלתה של החברה הדמוקרטית בישראל, בשנים האחרונות, מאפשרת לה להשתחרר, חלקית לפחות, מהמיתוסים הממוסדים והקבועים ומן הטיעונים המוכרים של הממשלה, ולמצב את עצמה – ובמידה גוברת של עצמאות ותחכום – על בסיס של ניתוח הנסיבות האובייקטיביות של המצב המדיני, הדמוגרפי והביטחוני. משמעות הדבר היא נטייה גוברת, גם אם הדרגתית ואטית, לעבר מצב שחלקים גדלים של הציבור מפתחים מודעות והבנות פוליטיות עצמאיות, ובכלל זה הצבת סימני שאלה ואמירות ציבוריות נוקבות, המשפיעות על קבלת ההחלטות של הממשל לא פחות משהן מושפעות ממסריו. תופעה זו משמעותית ביותר בחברה דמוקרטית פתוחה, שהממשל בה יודע להיות קשוב גם להלכי רוח מגוונים בציבור הרחב ולחפש להם מענים אפילו במחיר של סטייה ממדיניות אינרטיית, המבוססת בעיקרה על אמתות מסורתיות.

תוך כדי המלחמה בלבנון התנסתה ישראל באפיזודה נוספת של עימות רלוונטי לעניינינו, בדמות מלחמת המפרץ הראשונה (1991). ייחודה של אפיזודה זו, שמדינת ישראל הייתה מעורבת בה כגורם סביל בלבד, כשהמרכז העירוני של ישראל משמש יעד עיקרי למתקפת הטילים של עיראק. אמנם הייתה זו מתקפה מינורית למדי, שהיו בה לא יותר משלושים ותשעה טילי סקאד עם ראש נפץ קונבנציונלי והיא גרמה בעיקר נזק לרכוש, אבל עם זאת, השפעתה על המורל בישראל, ובעיקר על התנהלות הציבור הישראלי בעת המלחמה עצמה,

הייתה דרמטית למדי. מדינת ישראל באותה תקופה, ובכלל זה ריכוזי אוכלוסין עיקריים בה, נמנעו אז מפעילות שגרתית והמבוכה הייתה קשה. רבים מתושבי תל אביב אף עזבו את ביתם (או נמלטו ממנו). הוויכוח הפומבי שהתעורר אז – אם איבד הציבור את עשתונותיו ואם היו תגובותיו רציונליות או לא רציונליות – גילה כי העורף אכן חשוף לפגיעות, אולי קשות הרבה יותר מאלה שקרו בפועל, וכי אויביה של ישראל מבינים היטב את משמעותה האסטרטגית של חשיפת העורף והשלכותיה על כושר עמידתה של המדינה.

האנתפאדה השנייה, שפרצה בסתיו 2000, יצרה דפוסים חדשים שסגרו את המעגל שנפתח במלחמת העצמאות. כמוה היא הייתה לא רק ארוכה מאוד, אלא שמאפיינה העיקרי היה חלקו העצום של העורף, בריכוזים עיקריים של אוכלוסייה אזרחית, בספיגת פיגועים קשים ואכזריים. האסטרטגיה של הפלסטינים, נחלתם של כל הארגונים שהשתתפו בפיגועי הטרור, הייתה ברורה: לנסות ולרכז את עיקר המאמץ האיכותי בעורף האזרחי הישראלי, אפילו על חשבון ההתמודדות ההתקפית נגד ההתנחלויות – הנשוא המדיני העיקרי של מאבקם – שספגו אף הן תקיפות לא מעטות, ונגד כוחות צה"ל הפרוסים בשטחים.¹⁴ רק לאחר שהצליחו כוחות הביטחון הישראליים במידה רבה לדכא את מה שמכונה "תשתית הטרור" בשטחים הכבושים ולסכל את מרבית הניסיונות של ארגוני הטרור לבצע פיגועי התאבדות בעורף האזרחי, בעיקר מן המחצית השנייה של 2003, כוון עיקר מאמץ הפלסטינים לעבר כוחות צה"ל וההתנחלויות, בעיקר ברצועת עזה. זה נראה גם כזמן הנכון לירות רקטות קסאם לעבר העיירה שדרות וליישובי מערב הנגב. ההנחה היא שהעתקת מאמצים אלה נעשתה במידה רבה בדלית בְּרָה, עקב אילוצים ולא דווקא מבחירה.

הצבת העורף האזרחי כמטרה לדמורליזציה באמצעות הרג המונים התחילה לא באנתפאדה השנייה; ראשיתה עוד בשנות החמישים, בפיגועי הפדאיון והמשכה בשנים שלאחר מכן, אולם בשל ההבדל בעצמת הפיגועים, בשל ריכוזם במטרות איכות נבחרות בריכוזי ערים ראשיות ובשל כמות הנפגעים, היו פיגועי הראווה לתופעה בפני עצמה, שונה בכמותה ולכן גם באיכותה ממתכונת העבר. גל הטרור החל עוד ב-1993. מאז ועד ספטמבר 2000 בוצעו שלושים וארבעה פיגועי התאבדות נגד ריכוזי אוכלוסין ישראליים; בפיגועים אלה נהרגו 155 ישראלים. נראה שהארגונים הפלסטיניים חתרו במודע לייצר פיגועי ראווה אסטרטגיים, בעיקר בריכוזים העירוניים בתוך הקו הירוק, רובם בירושלים, בתל אביב, בנתניה ובעפולה (בנתניה ובעפולה כנראה גם בשל קרבתן היחסית לשטחי הפלסטינים). אסטרטגיה זו הייתה נחלתם של מרבית הארגונים החשובים.¹⁵

התוצאה הישירה של אסטרטגיה זו הייתה שהאוכלוסייה האזרחית בישראל הפכה למטרה העיקרית, הנוטלת, שלא מרצונה ולצערך, חלק מרכזי וישיר, גם אם פסיבי, בהתמודדות הביטחונית. מצב זה, שבא לידי ביטוי טרגי בריבוי הנפגעים מקרב האזרחים, שינה במידה ניכרת את האיזון בין הצבא וכוחות הביטחון לבין העורף האזרחי.¹⁶ משמעות הדבר שהמבחן

העיקרי בהתמודדות הביטחונית עם האויב הפלסטיני אינו טמון עוד רק ביכולותיהם של הצבא ושל השב"כ להילחם באיומי הטרור ולצמצמם או לחסלם לחלוטין, אולי לא פחות מכך יש עתה חשיבות ליכולותיו של ציבור האזרחים לעמוד במבחנים הקשים של איומים ישירים ועקיפים שמערכת הטרור הפלסטיני מציבה מולו. ומלבד סיכוני ההיפגעות מפעולות הטרור עצמן, האוכלוסייה האזרחית ניצבת לפני מערכה של לחמה פסיכולוגית, המתבססת על הגברה והעצמה של הרגשות האימה והפחד כנשק אסטרטגי.

זה הרקע לחשיבות המיוחדת של דעת הקהל בישראל בנוגע למאבק הלאומי עם הפלסטינים. קולה וחוסנה של החברה הישראלית, כמו זה של החברה הפלסטינית מנגד, היה בתקופת האנתפאדה השנייה לגורם מרכזי בהתמודדות בין העמים. לא עוד התמודדות המתנהלת רק בין צבאות במלחמה בעצימות גבוהה, לא עוד התמודדות בין צבא סדיר ובין ארגונים צבאיים למחצה בעימות בעצימות נמוכה, הפעם מדובר במתכונת שונה, המתאפיינת בהתגוששות, במרכז הזירה, בין שני העמים, הישראלי מזה והפלסטיני מזה. בהתמודדות כזו היעד המערכתי – בשני הצדדים – הוא בעיקרו התודעה הציבורית, ומטרת שניהם ליצור שינוי בדעת הקהל של הצד היריב, שינוי האמור להביא לתמורה במדיניות של ההנהגות. בהתמודדות כזו קיימת א-סימטריה מסוימת בין הצדדים (בצד קווי דמיון מעניינים). מדינת ישראל מאופיינת במערכת דמוקרטית פתוחה ובהיסטוריה של הבנות פוליטיות חברתיות, שמקצתן נסקרו לעיל. מולה ניצבת החברה הפלסטינית, העושה צעדים ראשוניים, גם אם משמעותיים ומוצלחים, בכיוון הדמוקרטי. היא מצויה בשלבים מוקדמים יותר של גיבוש ועיצוב, שהמיתוסים, האמונות ורשות הציבור תופסים בהם אולי מקום מרכזי יותר מאשר בישראל. למרות הבדל זה בין שתי החברות, המשותף להן, בנסיבות הנוכחיות, הוא התפקיד המכריע שיש להיבט של דעת הקהל וחוסן של החברות על יעדי המאבק, התנהלותו, ובעיקר תוצאותיו. אציע כאן שבעימות הנוכחי, מבחינתה של מדינת ישראל לפחות, החוסן הלאומי הוא מרכיב ראשון במעלה, בצד הכישורים האופרטיביים של כוחות הביטחון, בסך כל יכולותיה האסטרטגיות לעמוד באיומי היריב.

פרק ג

השפעת האנתפאדה על ההרגשות האישיות של הפרט

ד"ר דפנה קנטי מאוניברסיטת חיפה הציעה ב-2002, במחקר בעניין פחד מטרור, פטריוטיות ומיליטנטיות במציאות פרדוקסלית,¹⁷ הגדרה שלפיה "הטרור מתאפיין בהיותו פעילות אלימה או איום לשימוש באלימות, שהקשרו או היעד שלו פוליטי, עם ממד סימבולי או הרתעתי, הניצב מעבר לממד האינסטרומנטאלי". להצעת קנטי, תמציתו,

בתחושות של פחד, חרדה והיסטריה שהוא יוצר, כולל חוסר ודאות אצל קהל המטרה, הנובע מאופיו הלא רציונאלי, ואקראיות הסיכון להיפגע ממנו. אלה מייצרים תסכול ותחושת חוסר אונים הנובעים מחוסר הבהירות והערפול לגבי יעדיו ואופן ההתמודדות עם הטרור.

אוסף ואציע כי תמציתו של הטרור, ובכללו זה הפלסטיני, להפיל פחד ואימה על ציבור היעד כדי להניעו לעשות מעשה שישנה את הנסיבות שיצרו את סיבות האיום האלים. אמנם אפשר להניח שבמציאות הפוליטית הנוכחית האנתפאדה והטרור שבא אתה נשענים גם על תסכול וזעם עזים בציבור הפלסטיני. הרגשות אלה, ששורשיהן עמוקים, הלכו וגברו בעימות הנוכחי עקב מעגל התגובות ותגובות הנגד והפגיעה הקשה של ישראל גם בעורף האזרחי הפלסטיני. עם זאת, אין בהנחה זו כדי להסיר מהכוונה האסטרטגית הניצבת, כך להערכתך, בבסיס מדיניות הפיגועים של הארגונים הפלסטיניים.

בפרק זה אסקור את הנתונים שנאספו בארץ בשנות האנתפאדה בנוגע להשפעות הטרור על הרגשות הפחד בציבור הישראלי, כמו שבאו לביטוי בסקרים שערכו גורמים שונים.

בחירת מדדים סובייקטיביים לשאלת הפחד והחשש האישי מהטרור

מאז 1984 ערך מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים סקר מקיף, מדי שנה, בנושא דעת הקהל והביטחון הלאומי בקרב הציבור היהודי בישראל. בכל סקר נבחנה גם השאלה "האם אתה חושש שאתה או מי מבני ביתך תהיו קרובן להתקפת טרור?" להלן הממצאים מאז 1993:¹⁸

לוח 1: "האם אתה חושש שאתה או מי מבני ביתך תהיו קרבן להתקפת טרור?"
(באחוזים)

התאריך	איני חושש כלל	איני חושש	חושש	חושש מאוד
ינואר 1993	3	13	36	48
ינואר-פברואר 1994	6	18	39	37
ינואר-פברואר 1995	2	13	39	46
פברואר 1996	5	17	43	35
מרס 1997	5	18	46	31
ינואר-מרס 1998	8	26	44	22
ינואר-מרס 1999	8	34	45	13
ינואר-פברואר 2000	3	18	49	30
אפריל-מאי 2001	3	12	45	40
ינואר-פברואר 2002	1	7	29	63
אפריל-מאי 2003	5	12	43	40
פברואר 2004	5	17	33	44

שאלה זוהי נשאלה בשורה של סקרים תכופים בשלוש השנים הראשונות של האנתפאדה (לוח 2). הנתונים מצביעים על חשש ברור וטבעי של הציבור הישראלי מפני הפיגועים. המעניין הוא שנתון זה נכון בעיקרו כל השנים. עוד מ-1993, ומאז בכל הסקרים, אחוז החוששים והחוששים מאוד הוא רוב ברור בנשאלים. האחוז הנמוך ביותר נרשם בתחילת 1999 (חמישים ושמונה אחוזים). הנתונים מצביעים, מטבע הדברים, על התאמה בתנודתיות של החשש מטרור בעת גלי הטרור: שיא גורר שיא בחשש ורגיעה גוררת רגיעה יחסית בחשש. עם זאת, סך הכול התמונה מתאפיינת במגמה של יציבות בהרגשות הפחד במשך הזמן, עם תנודות לא חדות מאוד בין החודשים. מאז אמצע 2003, עם ההפחתה ההדרגתית בהיקפי הפיגועים הקשים, מסתמן גם צמצום בחשש הציבור מהטרור, אם כי רוב ברור של הציבור מצהיר על חששו ממנו.

לוח 2: "האם אתה חושש שאתה או מי מבני ביתך תהיו קרוב להתקפת טרור"

התאריך	איני חושש כל כך / איני חושש כלל (המצב טוב מאוד / טוב)	איני חושש למדי (המצב רע)	חושש מאוד (המצב רע מאוד)	סך הכול חושש מאוד וחושש למדי	המקור
20.10.2000	22%	42%	36%	78%	מכון דחף ¹⁹
10.11.2000	21%	42%	36%	78%	
11.03.2002	22%	35%	43%	78%	
25.04.2002	27%	39%	32%	71%	מכון סמית ²⁰
12.06.2002	23%	35%	41%	76%	מכון דחף ²¹
17.07.2002	24%	38%	37%	75%	
9.08.2002	22%	34%	43%	77%	
26.09.2002	31%	34%	32%	66%	מכון סמית ²²
24.12.2002	26%	36%	34%	70%	מכון דחף ²³
13.04.2003	31%	35%	33%	68%	
2.07.2003	31%	37%	31%	68%	
5.08.2003	38%	39%	23%	62%	

המרכז לחקר הביטחון הלאומי באוניברסיטת חיפה בודק זה ארבע שנים את "מדד הפחד" של הציבור הישראלי.²⁴ "מדד הפחד" מורכב מארבעה היגדים:

- טרור בתחומי מדינת ישראל שיזעזע את המערכת הפוליטית
- טרור שיפגע בחיי ובחיי משפחתי
- הטרור הוא סכנה אסטרטגית לביטחונה הלאומי של מדינת ישראל
- הטרור פוגע בשגרת החיים בישראל

בלוח 3 הממצאים של מגמות "מדד הפחד" (המסכם שקלול של ארבעת ההיגדים) כמו שהוצגו בדצמבר 2004,²⁵ בהתבסס על הסקרים הרצופים בעניין זה, שנערכו מאוקטובר 2000 עד אוקטובר 2004.

כללית, מדד הפחד בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל גבוה (נע בין 4.9 ל-5.19) אך יציב יחסית (מלבד עלייה באפריל 2002, ל-5.21, לאחר גל הטרור באותה התקופה). גם בקרב המיעוט המוסלמי בישראל קיימת מגמה ברורה של יציבות, גם אם במדדים נמוכים מאלה של האוכלוסייה היהודית.

לוח 3: מגמות "מזד הפחד"
(סולם של 1-9)

האוכלוסייה היהודית	האוכלוסייה המוסלמית	תאריך
5	4.32	אוקטובר 2000
5.02	4.37	אפריל 2001
5.19	4.38	אוקטובר 2001
5.21	4.26	אפריל 2002
5.1	4.4	אוקטובר 2002
4.91	4.07	אפריל 2003
5.02	4.26	אוקטובר 2003
4.93	4.21	אפריל 2004
4.9	4.02	אוקטובר 2004

מצאתי לנכון להצביע על המאפיינים של התגובות של מגזרים שונים בנוגע להיגדים נבחרים המודדים את רמת הפחד של הציבור בישראל במאי 2002, בתקופת שיא האנתפאדה, כמו שדיווח עליה המרכז לחקר הביטחון הלאומי של אוניברסיטת חיפה (לוח 4).²⁶

לוח 4: תגובות מגזרים שונים על היגדים נבחרים המודדים את רמת הפחד

כלל היהודים	עולים חדשים	תושבי יהודה, שומרון וחבל עזה	חרדים	מוסלמים	
82%	86%	77%	81%	69%	אני מפחד מטרור שיפגע בחיי או בחיי משפחתי
81%	77%	84%	89%	88%	אני מרגיש השנה בטוח פחות מאשר בשנה שעברה

ועוד, נתונים בנוגע לשאלה "באיזו מידה אתה יוצא יותר או פחות מהבית או מהיישוב", כמו שנשאלו בסקרי מכון דחף בשנים 2001-2002:²⁷

לוח 5: יציאה מהבית בתקופת שיא האנתפאדה

התאריך	כמעט אינו יוצא (הפחית מאוד)	יוצא הרבה פחות (הפחית במידה מסוימת)	יוצא קצת פחות (הפחית מעט)	יוצא כמקודם (לא שינה את מנהגיו)
20.06.2001	2%	19%	20%	58%
11.03.2002	33%		35%	32%
3.04.2002	30%	25%	12%	32%
17.07.2002	25%	26%	9%	40%

פרק ד

השפעת האנתפאדה על המצב האישי של הפרט והתנהלותו

אתה באיזה חוסר אוניס רגשי והכל שרירותי לגמרי. הכל בלתי נתפש. לכן אנחנו מדחיקים. לכן אנחנו מטאטאים את הרחוב מיד. מנקים את הדם. מסלקים את האוטובוס. ובתוך שעה בטלוויזיה אומרים החיים חזרו למסלולם. ורק את הקורבנות מעבירים לאבו כביר.

כך הגדיר הסופר א"ב יהושע את התודעה הקולקטיבית בעידן הטרור.²⁸

אין ספק כי האנתפאדה ופיגועי הטרור הקשים יצרו, גם בשל אופיים האקראי, בקרב רבים בציבור הישראלי הרגשה כי מדובר באיום אישי ישיר ומידי על כל אחד מתושבי המדינה. עדות מעניינת לכך אפשר למצוא בנתון שנמסר במחקר שערכו פרופסור אבי בליך, פרופסור זהבה סלומון וד"ר מרק גלקופף, בסוף 2004,²⁹ ולפיו 11.2% מהציבור טוענים כי נחשפו חשיפה ישירה לטרור ועוד 20.2% מהציבור טוענים כי נחשפו לטרור חשיפה לא ישירה, באמצעות קרובי משפחה או ידידים שנחשפו במישרין לטרור. מספרים אלה גבוהים במפתיע, והם עשויים להעיד על הרגשת הקרבה והמידיות שיש לרבים בישראל לסיכוני הטרור הפלסטיני וגם על היותה של ישראל בחזקת "כפר (תקשורת) לפחות) קטן".

בחינת פרמטרים סובייקטיביים לשאלת מצב רוחו של הציבור

נתונים שנאספו מסקרים של מכון דחף מציינים את התמונה הבאה בנוגע למצב הרוח האישי של תושבי ישראל בתקופת האנתפאדה.³⁰

לוח 6: מצב הרוח של תושבי ישראל בתקופת האנתפאדה

טוב	טוב למדי	רע למדי	רע	תאריך
16%	19%	31%	33%	1.06.2001
33%	12%	29%	26%	12.10.2001
11%	37%	30%	22%	7.12.2001
16%	10%	34%	30%	25.03.2002
27%	14%	30%	28%	9.08.2002
62%	15%	13%	9%	3.09.2003
53%	20%	26%		15.09.2004

מעניין לראות את המהפך בתשובות בנוגע למצב הרוח האישי; בשנתיים הראשונות של האנתפאדה דיווחו יותר ממחצית הנשאלים על מצב רוח רע או רע למדי, ולעומת זאת ב-2003-2004 דיווחו יותר משלושה רבעים מהציבור בערך על מצב רוח טוב או טוב למדי. תמונה זו מקבלת חיזוק מנתון שהפיק מעריב, הקובע כי בסולם 1-10 מצב הרוח של הציבור הכללי בספטמבר 2003 היה 6.2, לעומת 5.9 בספטמבר 2002. נתון מובהק עוד יותר נמצא במחקרם של בליך, סלומון וגלקופף,³¹ ולפיו שיעור המרגישים מדוכאים ירד מ-58.6% במאי 2002 ל-29.5% במאי 2004.

מעניין להשוות נתונים אלה בנוגע להערכת הפרט את מצב רוחו לנתונים מקבילים בנוגע להערכתו את מצבו האישי הכללי. הנתונים נלקחו מהסקר החברתי לשנים 2002 ו-2003³² שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

לוח 7: מצבו הכללי של הפרט בתקופת האנתפאדה

2003	2002	
81%	82.9%	מרוצים מהחיים
52%	53.2%	מעריכים שחיהם יהיו טובים יותר
48%	48%	שביעות רצון מהמצב הכלכלי
39%	39.5%	מעריכים שמצבם הכלכלי יהיה טוב יותר

מעניין כי רוב הישראלים מגדירים את עצמם כמרוצים מהחיים, ולעומת זאת אחוז אלה המעידים על שביעות רצונם ממצבם הכלכלי נמוך הרבה יותר. מעניינת לא פחות מכך היא היציבות בנתונים אלה בין 2002 ל-2003. אולם לענייננו, יש חשיבות מיוחדת להערכתם של יותר ממחצית מתושבי ישראל שחיהם, אשר הם מרוצים מהם מאוד בהווה, עוד יהיו טובים

יותר בעתיד. זוהי הצהרה ברורה של אופטימיות. זו מאפיינת בבירור תמונה של חוסן של הציבור, גם בשנים הקשות של האנתפאדה. מנתונים של מכון דחף, שהצטברו במשך שנים, מסתמנת התמונה הבאה:³³

לוח 8: הערכת הפרט את מצבו בהווה ובעתיד³⁴
(סולם של 9-1)

ינואר 1995	פברואר 1996	פברואר 1998	ינואר 1999	ינואר 2000	אפריל 2001	פברואר 2002	נובמבר 2003	אפריל 2004	נובמבר 2004	
6.4	6.1	6.3	6.6	6.5	5.6	5.4	6.4	6.5	6.1	הערכת הפרט את מצבו בהווה
7.0	7.0	7.1	7.5	7.4	6.6	6.4	7.0	6.9	7.1	הערכת הפרט את מצבו בעתיד

גם כאן בולטת האופטימיות של הציבור, בצד תנודתיות – הולמת למצב הפיגועים, בהערכתו את ההווה ואת העתיד כאחד. אולי מעניינת במיוחד היא הירידה, לפי נתונים אלה – הטבעית והצפויה – בהערכת הפרט את מצבו בהווה ובעתיד בתקופת האנתפאדה, אולם הערכה זו חזרה ב-2004 לרמתה מלפני האנתפאדה השנייה, בשנים 1995-2000.

בחינת פרמטרים סובייקטיביים לשאלת שביעות הרצון של הפרט מחייו

כדי להרחיב את זווית הראייה בנוגע למידת שביעות הרצון של הישראלים מחייהם, מעניין לבחון את השאלה בהשוואה בין מדינת ישראל ובין מדינות אירופה. בסיבוב הראשון של הסקר החברתי האירופי (European Social Survey)³⁵ שנערך ב-2003 השתתפו עשרים ושתיים מדינות ונסקרו בו יותר מ-200 שאלות בתחומי החברה השונים. בין היתר נשאלו המשתתפים "אם נותנים את הדעת לכול, באיזו מידה אתה שבע רצון בימים אלה מחיך, כללית?" בחינת רמת שביעות הרצון מהחיים נעשתה על פני סולם הנע בין 0 ל-10 ובנוגע לכל אחת מהמדינות שהשתתפו במחקר חושב הציון הממוצע של רמת שביעות הרצון של הציבור מחייו.

הממוצע בישראל הוא 6.6. נתון זה משקף רמת שביעות רצון נמוכה מזו שבמערב אירופה ובצפונה (כמו שווייץ, ששביעות הרצון בה הייתה הגבוהה ביותר, בשיעור של 8.0, או נורווגיה – 7.8 או בריטניה – 7.1), וגבוהה מזו שנמצאה במדינות מזרח אירופה ובדרומה (כמו צ'כיה – 6.5, פורטוגל – 5.9 או הונגריה – 5.6). אולי יש לראות בציון זה הפתעה לטובה, בשל נסיבות החיים בישראל בתקופת האנתפאדה.

אם כן, סך הכול הערכת הפרט את מצבו – 6.6 – גבוהה למדי. היא תואמת לתמונה שהוצגה לעיל, על פי הסקרים שנערכו בישראל. מעניין כי פרט לירידה – הצפויה, אפשר לומר – בהערכת הפרט את מצבו, בשנתיים שלאחר פרוץ האנתפאדה, ניכרת יציבות ברצף

ההתייחסות בנושא זה; הבדיקות ב-2004 מייצגות חזרה לנתונים של לפני האנתפאדה. כמו שראינו לעיל, בטבלה הקודמת, בהערכת הפרט את מצבו יש מן הסתם מרכיבים רבים אחרים, מלבד השפעת האנתפאדה ופיגועי הטרור, ובייחוד המרכיב הכלכלי, שהשפעתו – הנמוכה כנראה – ניכרת אף היא.

מעניין, בהקשר זה של הדיון בהשפעת המרכיב הכלכלי על שביעות הרצון של הפרט ממצבו, להביא את מחקרם של נעם זוסמן ודימיטרי רומנוב מבנק ישראל, בנושא "אושר העמים, שביעות הרצון של הישראלים מחייהם", אוקטובר 2003.³⁶ העבודה מתייחסת לממצאים של הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שמקצתם הוצגו לעיל. בהשוואה של נתונים אלה לנתונים ממדינות אחרות, ובעיקר ממדינות ה-OECD, המחברים קובעים בין היתר כי לשינויים מקרו-כלכליים אין השפעה גדולה על האושר של הציבור. הם מצטטים נתונים מ-Di Tella et al מ-1999, אשר הראו שעלית שיעור האבטלה באירופה מתשעה אחוזים לעשרה אחוזים הפחיתה את שיעור שביעות הרצון ב-0.028 בלבד בסולם של 1-4. לדבריהם, בפרקי זמן ארוכים למדי חלים שינויים קטנים יחסית בשביעות הרצון הממוצעת של תושבי המדינה. מכל מקום, מהשוואת נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לנתונים מאת Human Development Report עולה כי שביעות הרצון בישראל דומה לזו שנמצאה במדינות מתקדמות כמו בריטניה. מסקנתם של המחברים, הרלוונטית לענייננו, היא שאולי "הפיגועים הקשים ברחבי הארץ ב-2002 העצימו את המיתון וקרוב לודאי גבו מחיר נפשי לא מבוטל, כאשר התמשכות העימות והתנודות בעצימותו מדגישות את הצורך לבחון את השפעת הטרור על שביעות הרצון מהחיים לאורך זמן". אוסיף ואציע כי לעומת זאת, גם אם לא נפתר הסכסוך ולא הוסר האיום, תקופת רגיעה מתמשכת מחזירה את הנתונים המקרו-כלכליים ואת רמת שביעות הרצון של הציבור למצבם קודם תחילתה.

בסיכום פרק זה אציע כי השפעתם של פיגועי הטרור על הערכת הפרט את מצבו, בעת התרחשותם, ניכרת, כמו שאפשר ללמוד מהתנודות בנתוני ההערכה העצמית ומהקשרן הברור לתנודות בהיקף הפיגועים. ככלל, כאמור, הפרט מעריך כי מצבו בעתיד יהיה טוב ממצבו בהווה. התנודתיות בהערכת הצפי דומה לזו של הערכת הפרט את מצבו בהווה.

בחינת פרמטרים אובייקטיביים של התנהלות הציבור

בד בבד עם בחינת עמדות הציבור והרגשותיו בנוגע למצבו, המציגה תמונה סובייקטיבית, ניסיתי לבדוק גם כמה פרמטרים אובייקטיביים של התנהלות הציבור הישראלי בתקופת האנתפאדה.

מדד אובייקטיבי אחד עוסק בלינות ישראלים במלונות בארץ. להלן ריכוז נתונים על אודות לינות בתקופה של ינואר 2002 – יוני 2004, על-פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.³⁷

לוח 9: לינות ישראלים במלונות בארץ
(באלפים)

2004	2003	2002	השנה החודש
865	761	727	ינואר
869	636	793	פברואר
901	559	947	מרס
1,204	979	697	אפריל
1,094	969	944	מאי
1,216	1,140	1,024	יוני
1,440	1,442	1,387	יולי
1,664	1,792	1,635	אוגוסט
997	956	938	ספטמבר
1,131	1,172	1,015	אוקטובר
874	1,002	905	נובמבר
890	1,066	960	דצמבר
13,145	12,479	11,977	סך הכול
1,095	1,039	998	ממוצע לחודש

התמונה המצטיירת מתאפיינת ביציבות ראויה לציון, מצד אחד ובתנודתיות (גבוהה מזו העונתית) בהתאמה ברורה למדי לגלי הפיגועים, מצד אחר. כך למשל בולטות הירידות החדות באפריל 2002 ובמרס 2003, בהתאמה לשיאים בפיגועים. 2004 לעומת זאת משקפת עלייה בסך הכול ובמרבית החודשים בצריכת המוצר, גם לעומת 2003, כנראה גם בגלל ההפחתה בפיגועים.

מדד אובייקטיבי דומה עוסק בלינות ישראלים בבתי הארחה כפריים בארץ מינואר 2002 עד יוני 2004, בהתאם לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.³⁸ גם הנתונים האובייקטיביים האלה מצביעים על מגמות דומות לאלה שמצאנו במדדים הסובייקטיביים: ראשית, יציבות כללית בהשוואה של אותם חודשים בשלוש שנות האנתפאדה שיש בידינו נתונים עליהם בתחומים אלה. שנית, מגמה עקיבה של עלייה בכמות הלנים בבתי מלון מ-2002, שהייתה שנת שיא בפיגועים, ל-2003 ול-2004 בשיעור של עשרה אחוזים בערך בשנה. מגמה דומה אך מובהקת פחות ניכרת באירוח הכפרי. שלישית, התאמה בין מקצת חודשי השיא בפיגועים ובין חודשי שפל בצריכה של תיירות פנים. רביעית, התאוששות מהירה לאחר חודשי שפל.

מדד אובייקטיבי נוסף עוסק בביקורים של ישראלים בבתי הקולנוע. להלן ריכוז הנתונים לתקופה של ינואר 2001 – אוקטובר 2004.³⁹

**לוח 10: ביקורים של ישראלים בבתי הקולנוע
ינואר 2001 עד אוקטובר 2004**

2004	2003	2002	2001	חודש
773	745	828	842	ינואר
648	630	738	718	פברואר
721	736	759	918	מרס
733	887	601	1,023	אפריל
706	648	528	659	מאי
718	702	537	686	יוני
1,319	1,040	1,034	1,012	יולי
1,188	1,138	1,160	1,331	אוגוסט
565	511	659	705	ספטמבר
931	750	581	807	אוקטובר
	791	743	707	נובמבר
	916	1,053	1,317	דצמבר
8,302	9,494	9,221	10,725	סך הכול שנתי
830	791	768	894	ממוצע חודשי

התמונה המצטיירת מנתונים אובייקטיביים אלה מצביעה על המגמה המוכרת מהטבלאות הקודמות, בהתחשב בעונתיות הברורה של הצריכה בענף זה. עיקריה:

א. 2002 הייתה שנת השפל בביקורים בבתי קולנוע, כנראה בעיקר בשל רמת הפיגועים הגבוהה. הדבר מתבטא גם בסך כל הביקורים באותה שנה לעומת קודמתה ולאלה שבאו בעקבותיה וגם בנפילה הדרמטית, בשיעור של ארבעים אחוזים בערך, בחודש אפריל 2002, שביטא את שיאה של האנתפאדה והמעבר למתקפה ישראלית כוללת.

ב. מאז 2002 חלה התאוששות הדרגתית. המחצית השנייה של 2004 מייצגת שיפור ברור לעומת שנתה הראשונה של האנתפאדה.

ג. גם כאן בולטת ההתאוששות המהירה מנקודות השפל הקשות. ראו למשל בחודשי הקיץ, יולי-אוגוסט 2002, לאחר ארבעה חודשי שפל בביקורים בבתי קולנוע בחודשים פברואר-יוני 2002.

מדד אובייקטיבי נוסף עוסק ביציאות של ישראלים לחוץ-לארץ. להלן ריכוז הנתונים לתקופה של ינואר 1999 – אוקטובר 2004 כפי שריכזה אותם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.⁴⁰

**לוח 11: יציאות של ישראלים לחוץ-לארץ
ינואר 1999 עד אוקטובר 2004
(באלפים, מנוכי עונתיות)**

2004	2003	2002	2001	2000	1999	השנה החודש
293	261	271	285	256	264	ינואר
313	240	337	295	292	251	פברואר
303	185	302	315	311	254	מרס
307	234	236	308	297	260	אפריל
333	248	268	320	308	269	מאי
307	307	263	301	329	284	יוני
295	296	272	307	293	261	יולי
294	288	276	300	299	255	אוגוסט
304	280	286	282	315	273	ספטמבר
285	330	276	286	283	300	אוקטובר
294	312	267	260	278	310	נובמבר
283	267	255	293	278	284	דצמבר
3,611	3,248	3,309	3,552	3,539	3,264	סך הכול
301	270	275	296	294	272	ממוצע חודשי

תמונה זו, המנוכה כאמור מתנודתיות עונתית, מראה יציבות בהיקף הנסיעות של ישראלים לחוץ-לארץ, גם בתקופת האנתפאדה. השינוי בין השנתיים שלפני פריצתה ובין שנות הפיגועים – זניח. שנת 2004 מצביעה על שיפור – אם כי לא חד – במגמה זו, ואת השיפור הזה יש לתלות כנראה במצב הביטחוני או במצב הכלכלי.

זווית ראייה שונה לחלוטין מודדת את ההיקפים ואת התנודתיות של פניות טלפוניות של ישראלים במצוקה נפשית לער"ן, האגודה הישראלית לעזרה ראשונה נפשית,⁴¹ בתקופה הראשונה של האנתפאדה (עד אמצע שנת 2002). במחקר מסכם בנושא, פרי עטם של יצחק גילת מער"ן ויעל לצר מאוניברסיטת חיפה,⁴² הוצגו הממצאים העיקריים כמפורט להלן.

נרשם גידול ניכר בפניות בטלפון לער"ן, השייכות לקטגוריה של חרדה בשל המצב הביטחוני. בחודשים הרלוונטיים התקבלו בער"ן יותר ממאה פניות בחודש בממוצע לעומת כעשר פניות בלבד, בשל המצב הביטחוני, בתקופה שקדמה לאנתפאדה. יש לציין כי למרות העלייה בהיקף הפונים, קטגוריה זו היא חלק קטן מכלל הפניות בטלפון לער"ן.

אפשר להבין ממצא זה בעקבות ממצאי מחקר קודם שבדק את שיעור הפניות לער"ן ואת מאפייניהן בתקופה של מלחמת המפרץ הראשונה (גילת, לובל, גיל, 1998). בתקופה זו יוחסו מרבית הפניות שהתקבלו לער"ן לנושאים הקשורים במצב המלחמה, אז נדחקו הצדה בעיות שהיו שכיחות במצבי רגיעה, כגון בדידות, בעיות במשפחה ובעיות מיניות. את השוני בין שני המצבים אפשר לתלות בהלך הרוח של הציבור בעתות השונות: במלחמת המפרץ הראשונה הורגשה בעליל אווירה של מצב חירום, וזו התחזקה מאוד בשל הפסקת שגרת הפעילות במדינה ובשל הפניה של מרבית המשאבים להתמודדות עם מציאות לא מוכרת. מנגד, ככל הנראה – להערכת החוקרים – הציבור רואה באנתפאדה לא מצב חירום אלא ניסיון להמשיך את שגרת החיים למרות ההתמודדות עם המציאות הביטחונית הקשה. בנוגע לתנדויות בפניות לער"ן, נמצא כי שיעור הפניות היה גבוה בחודשים הראשונים של האנתפאדה, ירד ירידה ניכרת בשנת 2001 ועלה שוב בחודשים הראשונים של 2002 לרמה של תחילת התקופה.

את השיעור הגבוה יחסית של הפניות בראשית התקופה אפשר לתלות בזעזוע בקרב האוכלוסייה בישראל בשל המעבר החד מתהליך של משא ומתן לקראת שלום למציאות של פיגועי טרור, אבדות וחוסר אונים. ההתמתנות בשיעור הפניות משקפת הסתגלות למציאות הקשה שנוצרה, בחזקת הביטאציה (התרגלות). הסתגלות זו סייעה לציבור לשמור על שיווי משקל בין האיום הלא פוסק ובין המשך הקיום של שגרת היום-יום. העלייה המחודשת בהיקף הפניות נובעת מהעלייה הדרמטית במספר האבדות; ייתכן ששינוי זה ערער את האיזון שהתפתח קודם לכן והאיץ התפרצות מחודשת של תגובות לחץ וחרדה.

מעניין לציין עוד כי בקרב "פניות האנתפאדה" היה אחוז הנשים ואחוז המבוגרים הפונים גבוה מאלה שפנו לער"ן מסיבות אחרות. הדבר עשוי להצביע על רגישות רבה יותר של מגזרים אלה למצבי הדחק שגלי הטרור מייצרים.

ביטוי בולט למצוקות העולות מהפניות הוא הרגשה של חוסר אונים, המתוארת כתסכול חזק בשל היעדר פתרונות לשינוי המצב המתמשך. שלא כחרדה הצפויה להתבטא בעקבות איום ממשי לשלמות הפיזית, הרגשה של חוסר אונים מוכרת הרבה פחות ברפרטואר של תגובות האוכלוסייה הישראלית למצבים של סכנה ביטחונית. מלווה אותה הרגשה של מלכוד, המתוארת כפגיעה ביכולת להמשיך בשגרת החיים כמו נסיעה באוטובוס או הליכה לעבודה או למקום מועד לפיגועים. תלונה נוספת שזוהתה בניתוח הפניות היא הרגשה של היעדר התלהבות ושמחת חיים, שמגיעה בפניות מסוימות לרמה של דיכאון. אמנם השכיחות שלה

נמוכה, אולם חשיבותה בהתבטאותה בויתור על התמודדות ורמה מסוימת של תפקוד לקוי, גם בקרב אנשים שלא סבלו קודם לכן מדיכאון או מהפרעות אחרות.

בסיכום פרק זה אפשר להציע כמה מסקנות עיקריות בעניין השפעות האנתפאדה והפיגועים הקשים על הרגשות הציבור הישראלי בנוגע למצבו האישי ולהתנהלותו השוטפת, ואלה הן:
א. ככלל, לאחר השנתיים הראשונות של האנתפאדה מסתמנת מגמה של שיפור ניכר במצב הרוח האישי של הישראלים.

ב. רוב הישראלים דיווחו שהם מרוצים מחייהם, גם ב-2002, אף שהייתה זו השנה הקשה בתקופת האנתפאדה. ראוי לציין כי יותר ממחציתם לא היו מרוצים מהמצב הכלכלי וכי מספר אלה שהעריכו, גם ב-2002 וגם ב-2003, שמצבם הכלכלי יורע אפילו גדול יותר.

ג. סך הכול הערכת הפרט את מצבו יציבה וגבוהה למדי, והיא שני שלישים בערך (בסביבות 6 בסולם 9). היציבות אינה מסתירה תנודות קלות, בהתאמה לשלבי האנתפאדה.

ד. הערכת הפרט את מצבו בעתיד, ככלל, טובה מהערכתו את מצבו בהווה. בכך מתבטאת אופטימיות ברורה, שהיא מסמני החוסן.

ה. ניכרת יציבות כללית ביציאות ישראלים לבילוי מחוץ לבית במקומות ציבוריים וביציאות לחוץ-לארץ.

ו. יש מתאם ברור למדי בין התנודות בתמונת הפיגועים ובין התנודות ביציאות לבילוי.
ז. ניכרת מגמה של התאוששות בשני מסלולים:

1. במסלול ההתנהלות בחיי היום-יום: חזרה לשגרה זמן קצר לאחר תקופה מרוכזת של פיגועים קשים, שיצרו התקפדות וצמצום מספר הבילויים במקומות ציבוריים.
2. במסלול הכולל: שיפור ברור גם בהרגשות הסובייקטיביות של הציבור; כך עולה הן מן הסקרים, הן מהתנהלות הציבור והן מן הנתונים האובייקטיביים מאז שנת 2003, אז חל שיפור של ממש במצב הביטחון האישי עקב צמצום היקף הפיגועים בריכוזי האוכלוסייה.

ח. ההסברים למאפיינים אלה רבים. בכלל זה ראוי לצטט את דבריו של עוזי בניזמן **בהארץ** ב-26 אוקטובר 2003, שלפיהם ככל שהעימות המזוין עם הפלסטינים מחריף ומתמשך, כן אזרחי ישראל מתכנסים בתוך עצמם ומדחיקים את משמעות השכול המתפשט. זהו מנגנון הגנה צפוי ואף רצוי. אנשים מפתחים מסננים נפשיים, ואלה עוזרים להם להתגבר על מועקות, להמשיך לתפקד, להוסיף לנהל חיים שגרתיים. ואכן, אולי יש כאן הדחקה של המציאות; אולי יש כאן גמישות בריאה, המאפשרת הכלה למרות הקשיים; אולי יש כאן אופטימיות בסיסית של ציבור היודע להתמודד עם הקשיים ועם האיומים המוצבים לפניו וממשיך ללכת.

פרק ה

השפעת האנתפאדה על הרגשת ההזדהות והעמדות החברתיות של הציבור

יש הגורסים כי מקצת מרכיבי החוסן של החברה הישראלית קשורים להרגשות הפטריוטיות של הציבור, לזיקתו למדינתו, לסולידריות שלו עם הזולת ועם חלקים אחרים של החברה הישראלית. כל אלה הם חלק מהמיתוס הישראלי המכונן, שגדלו עליו דורות של בני הארץ הזו, או למען הדיוק דורות של יהודים בני הארץ הזו, כבסיס מוצק להגשמתה של הציונות. זהו אולי ייחודה של החברה הישראלית היהודית, המזהה – או החותרת לזהות – את הפרט עם הקבוצה והכלל, את היחיד עם הציבור, את העם (עם ישראל, העם היהודי) עם המדינה היהודית. לא נעסוק כאן בבעייתיות של תפיסה זו במציאות של חברה הטרוגנית, אם לא שסועה, אשר ציבורים שונים, בעלי רקע ומורשת שונים ובעלי אינטרסים מנוגדים בסוגיות מהות, דרים בה בכפיפה אחת. בכל זאת מצאתי לנכון לבחון את ההשפעה, אם קיימת כזו, של פיגועי הטרור הקשים על האתוס הפטריוטי של השייכות, של ההזדהות של הפרט עם הקבוצה והמדינה.

מעניין להזכיר בהקשר זה את קביעתה של רוקסאן כהן-סילבר, פסיכולוגית חברתית מאוניברסיטת דרום קליפורניה, שמונתה ב-2003 לחברה בוועדה הלאומית המייעצת למשרד לביטחון המולדת (הפנים) בארצות הברית. לדבריה, בין ההשפעות החיוביות שיש לחשיפה של הציבור האמריקני לאירועי טרור קשים, אפשר להצביע על העמקת הרגשת הפטריוטיות, האלטרואיזם וההתנדבות בארצות הברית.⁴³

השפעת האנתפאדה על הרגשת ההשתייכות, ההזדהות והמעורבות החברתית

מטבע הדברים, מדידה של פרמטרים אלה יכולה להיעשות בעיקר בכלים של סקרי דעת קהל. עם זאת, בהווה הישראלית – היהודית, אבן הבוחן הבולטת ביותר לפטריוטיות היא ההגירה השלילית, זו המכונה "ירידה" מהארץ. לאחרונה פרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה⁴⁴ כי מאז 1990 היגרו מישראל יותר מ-184 אלף ישראלים. בשנים האחרונות חלה עלייה בהיקף ה"ירידה"; לפי הערכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, כנראה עקב ההרעה במצב הכלכלי והביטחוני. בשנים שלאחר פרוץ האנתפאדה (2001-2002) היה מספר

ה"יורדים" 19 אלף בערך בשנה, לעומת 12-13 אלף בערך בשנה בשנים 1996-2000. ללשכה המרכזית לסטטיסטיקה אין נתונים על 2003-2004 מכיוון שרק אחרי שנתיים ימים מיום עזיבתם של ישראלים את ישראל הם מסווגים כ"יורדים". אולם הערכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היא כי בשנתיים האחרונות קצב הירידה נותר יציב, בשיעור של 19 אלף איש בערך בשנה. להלן התנודות בהגירה השלילית בחמש עשרה השנים האחרונות, כמו שנמסר על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לוועדת הכנסת:

לוח 12: ההגירה השלילית מישראל 1990-2004

(באלפים)

1997	1996	1995	1994	1993	1992	1991	1990
12.8	12.9	16.8	10.1	16.4	12.6	11.3	14.2

2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998
19	19	19	19.4	12.8	12.7	13.2

אם יתאמתו ההערכות בנוגע לשנתיים האחרונות, יהיה בכך כדי להצביע על שינוי של ממש בדפוסי ההגירה השלילית מהארץ, גם אם המספרים הכוללים אינם גבוהים במיוחד. אם הממוצע השנתי בעשור האחרון של המאה העשרים הוא 13.2 אלף "יורדים", הממוצע החזוי לארבע שנות האנתפאדה השנייה, 19 אלף בערך, מייצג עלייה ניכרת בממוצע השנתי בשיעור הירידה לעומת השנים שקדמו לה.

הצבת נתונים "מוצקים" יחסית אלה עם סקר סובייקטיבי, הבודק תפיסות עצמיות ולכן ערכו בכך ולא במגמה בפועל, מראה תמונה שונה למדי. מכון דהף⁴⁵ בדק כמה שנים את רצון הישראלים לחיות בארץ. הנתונים מתייחסים ליהודים מבוגרים, אשר לדבריהם הם משוכנעים שברצונם לחיות בארץ.

לוח 13: רצונם של הישראלים לחיות בארץ

נובמבר 2004	אפריל 2004	נובמבר 2003	יוני 2002	אפריל 2001	ינואר 2000	ינואר 1999	פברואר 1998
69%	70%	70%	73%	64%	58%	64%	74%

לפי תמונה סובייקטיבית זו, נקודת השפל ברצון הישראלים לחיות בארץ הייתה לפני פרוץ האנתפאדה השנייה דווקא. האחוז הגבוה של ישראלים המשוכנעים שברצונם לחיות בארץ נמדד בשיא גל הטרור דווקא, באמצע 2002, ומאז חלה ירידה קלה עד המדידה של 2004,

ברצון היהודים לחיות בארצם. אולי היה בכך כדי לשקף אמירה של הישראלים, שעיקרה: לא יצליחו לערער את רצוננו לחיות כאן!!

בתקופת האנתפאדה בחן מכון דהף – בשורה של סקרים רצופים – את שאלת הנכונות של הפרט לעשות למען המדינה.⁴⁶ הממצאים בנוגע לאלה שהביעו נכונות ("מוכן" ו"מוכן בהחלט") לעשות למען המדינה הם כדלקמן: אפריל 2001: ארבעה עשר אחוזים, יוני 2002: עשרים ואחד אחוזים, נובמבר 2003: שישים ושלושה אחוזים, אפריל 2004: ארבעים ואחד אחוזים ונובמבר 2004: ארבעים ושלושה אחוזים. גם אם קשה להסביר את העלייה החדה ב-2003, ממצאים אלה מצביעים על מגמה ברורה של עלייה בנכונות המוצהרת של הציבור לעשות למען המדינה. ברור שקיים פער ניכר בין הבעת נכונות כזו בסקרים ובין התגייסות בפועל להתנדבות פעילה.

השפעת האנתפאדה על הרגשת הפטריוטיות של הציבור

המרכז לחקר הביטחון של אוניברסיטת חיפה בחן, במדידתו את המרכיבים של החוסן הלאומי, את השפעת האנתפאדה על הפטריוטיות והמיליטנטיות.⁴⁷ בסדרה של תשעה סקרים זהים מאז החלה האנתפאדה נבדקו (גם) תחומים אלה. מדד הפטריוטיות מורכב מארבעה היגדים (כל היגד נמדד בטווח של 1-6; 1 – לא מסכים, 6 – מסכים מאוד):

- אני אוהב את ישראל וגאה בה
- ישראל היא ביתי ואינני מתכוון לעזוב אותה
- כאשר מגנים את ישראל בחוץ-לארץ אני מתרגז
- כאשר המצב הביטחוני דורש זאת, מוצדק להכביד את נטל המסים.

לוח 14: מגמות מדד הפטריוטיות בין אוקטובר 2000 לאוקטובר 2004

אוקטובר 2000	אפריל 2001	אוקטובר 2001	אפריל 2002	אוקטובר 2002	אפריל 2003	אוקטובר 2003	אפריל 2004	אוקטובר 2004	
4.94	4.86	5.0	5.08	4.95	4.94	4.74	4.74	4.76	יהודים
3.95	4.22	4.33	4.52	4.15	4.05	4.16	3.77	3.96	דרוזים
2.84	2.86	2.88	2.77	2.89	3.05	3.2	3.2	3.08	מוסלמים

סיכום מגמות מדד הפטריוטיות בסקרים שבין אוקטובר 2000 לאוקטובר 2004 הוא כלהלן:⁴⁸

- כללית, רמת הפטריוטיות בקרב האוכלוסייה היהודית נשארה יציבה בתקופת האנתפאדה. יש מי שיימצא עניין בכך שהמדד הגבוה ביותר לתקופה הנסקרת נמדד דווקא בשיא האנתפאדה, 5.08, מעט יותר מהממוצע הרב-שנתי, של 4.97. לעומת זאת, ב-2004 נרשמה ירידה מתונה ברמת הפטריוטיות של האוכלוסייה היהודית

- גם בקרב המיעוטים בישראל נמצאה יציבות. מטבע הדברים, הדרוזים מבטאים פטריוטיות פחות מהיהודים, אך יותר מהמוסלמים ומהנוצרים. תחום התייחסות מקביל, ששמו במרכזו לחקר הביטחון הלאומי של אוניברסיטת חיפה "מדד המיליטנטיות"⁴⁹, בוחן שני היגדים: (1) מידת ההצדקה לכל פעולה צבאית שישראל יוזמת; (2) קבלת האמירה שכל האמצעים כשרים במאבקה של ישראל בטרור. אולי ראוי היה להתייחס להיגדים אלה כמבטאים את מידת ההזדהות של הפרט עם מדיניות ממשלתו בסוגיות לאומיות העומדות בראש סדר העדיפויות. להלן המגמות שהוצגו בתחום זה, כמו שנמדד בתקופת האנתפאדה:
 - כללית, נמצאה יציבות רבה ברמת ההזדהות (המיליטנטיות) בקרב כלל האוכלוסייה היהודית. מסתמנת עלייה מתונה ברמת ההזדהות בקרב כלל האוכלוסייה היהודית, הנובעת מעלייה של ממש ברמת ההזדהות של תושבי יהודה, שומרון וחבל עזה (אפריל 2004 – 4.46, אוקטובר 2004 – 4.67).
 - שלא כממצאים קודמים, שהגברים היו בהם מזדהים או מיליטנטיים הרבה יותר מהנשים, בסקר 2004 נמצא שהנשים מזדהות כמיליטנטיות מעט יותר מהגברים (גברים – 4.32, נשים – 4.36).
- משמעות נתונים אלה היא שבעצם לא הייתה לאנתפאדה, למרות מאפייניה הקשים, השפעה של ממש על רמת הפטריוטיות והמיליטנטיות שהציבור הישראלי מייחס לעצמו. אם יש תנודות מינוריות בתחום זה, אפשר להצביע על עלייה – קלה – בפטריוטיות בתקופה של עלייה בפיגועים דווקא.
- השאלה "עד כמה אתה גאה או לא גאה בהיותך ישראלי?" שנשאלו ישראלים – יהודים ותיקים, עולים חדשים וערבים – מציגה את התמונה הבאה בנוגע לאלה הטוענים שהם גאים וגאים מאוד, לפי מדד הדמוקרטיה של המכון הישראלי לדמוקרטיה ב-2004:⁵⁰

לוח 15: התייחסות היהודים הוותיקים להזדהותם ולמחויבותם למדינת ישראל

מסר 2004	אפריל 2003	פברואר 2001	אפריל 2000	ינואר 2000	ספטמבר 1999	
85%	90%	87%	89%	89%	91%	יהודים ותיקים
73%	90%	77%	86%	94%	84%	עולים חדשים
56%	40%	21%	55%	65%	55%	ערבים

גם התמונה המצטיירת מנתונים אלה מצביעה על מידה רבה של יציבות בהתייחסות היהודים הוותיקים (השונה בתכלית משל העולים החדשים ומשל הערבים) להזדהותם ולמחויבותם למדינת ישראל.

השפעת האנתפאדה על האמון של הציבור במוסדות המדינה

סוגיה אחרת היכולה אולי להתקשר למכלול זה עוסקת בבחינת מידת האמון שיש לישראלים במוסדות המדינה. אציג כאן את תפיסת הציבור היהודי את תפקוד המערכת – הממשלה וצה"ל – בשנות עריכת הסקרים:⁵¹

לוח 16: הערכת הציבור היהודי את תפקוד הממשלה

2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996	1995	1994	
33	25	25	12	19	22	21	16	16	37	28	רע מאוד
51	51	53	51	48	44	45	50	34	34	32	רע
16	24	22	37	33	34	34	34	50	29	50	טוב או טוב מאוד

בולטים הציונים הגרועים למדי שהעניק הציבור מרבית התקופה (למעט בשנים 1994 ו-1996) לתפקוד ממשלתו. לענייננו בולטת ההערכה הגרועה עוד יותר בארבע שנות האנתפאדה, הנמצאת בירידה נמשכת ומגיעה לשיאה ב-2004 דווקא (שנה לאחר שזכה הליכוד, ושרון בראשו, לתמיכה רבה בבחירות לכנסת), אף שהייתה זו השנה הטובה יחסית בביטחון ובכלכלה בתקופה האחרונה ואף שבסוגיות מרכזיות זכתה מדיניותו של ראש הממשלה לתמיכה ציבורית רחבה.

לוח 17: הערכת הציבור היהודי את כוחו של צה"ל

2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996	1995	1993	1991	1990	1988	1987	
23	38	17	14	28	20	20	14	15	21	18	16	17	26	18	מתחזק ומתחזק מאוד
27	25	34	36	42	33	37	32	38	37	32	41	36	39	38	ללא שינוי
50	37	49	50	30	47	43	54	48	43	50	44	47	35	44	נחלש ונחלש מאוד

צה"ל נתפס תמיד כמרכיב עיקרי בעצמה ובגאווה הלאומית הישראלית. בתקופה האחרונה, מאז מלחמת לבנון ושנות האנתפאדה השנייה, עיקר עיסוקו של הצבא במלחמה בעצימות נמוכה, הוא אינו משכיל, מטבע העימות, להפגין בה תנופה וניצחונות משכנעים ומהירים כמו שהיה בעבר, במלחמות עם צבאות סדירים. הדבר מתבטא גם בהערכת הציבור היהודי לצבאו. לענייננו אציין, כי בשנות האנתפאדה השנייה העריך חלק גדול, גם אם לא מובהק, של הציבור היהודי כי צה"ל נחלש או נחלש מאוד. שוב אציין כי בשנת 2004 דווקא, שהייתה

שנה של הצלחות ניכרות של צה"ל ושל השב"כ בסיכול פיגועי טרור, וודאי לעומת שנים קודמות, הערכת הציבור נמוכה. גם המרכז לחקר הביטחון הלאומי של אוניברסיטת חיפה בדק את הסוגיות האלה.⁵²

לוח 18: אמון הציבור היהודי במוסדותיו בתקופת האנתפאדה (סולם של 1-9)

אוקטובר 2004	אפריל 2004	אוקטובר 2003	אפריל 2003	אוקטובר 2002	אפריל 2002	אוקטובר 2001	אפריל 2001	אוקטובר 2000	
4.63	4.7	4.7	4.8	4.82	5.01	4.87	4.66	4.73	אמון בכוחות הביטחון (צה"ל, משטרת ישראל, שב"כ)
4.28	4.29	4.37	4.37	4.39	4.35	4.48	4.51	4.7	אמון בבית המשפט העליון
2.51	2.65	2.68	2.75	2.75	2.76	2.94	2.8	2.95	אמון בכנסת ובמפלגות

המשמעויות העיקריות שאפשר להסיק מנתונים אלה הן:

- א. כללית, התמונה משקפת יציבות בהתייחסות הציבור למוסדותיו בתקופת האנתפאדה.
- ב. נמשכת מגמת הירידה המתונה מאוד, אם כי קבועה, ברמת האמון במוסדות המדינה, כמו שנרשמה מאז שנת 2000.
- ג. לתנודות באנתפאדה כמעט לא היה ביטוי במדדי האמון של הציבור במוסדותיו. אמנם נרשמה עלייה לא מבוטלת במדד האמון של הציבור בכוחות הביטחון באפריל 2002, בשיאה של האנתפאדה והפיגועים, אך היא התייצבה והמשיכה לרדת במתינות מאז המדידה שלאחריה. ייתכן שאפשר לייחס את העלייה המקומית במדד האמון בכוחות הביטחון או על רקע המעבר למתקפה בעת מבצע "חומת מגן" או – מה שסביר אולי יותר – כאות להזדהות של הציבור עם כוחות הביטחון בתקופה של מצוקה והגברת האיומים דווקא (או שניהם יחד).
- ד. האמון בצה"ל – נמצאה עלייה מתונה ברמת האמון של כלל האוכלוסיות היהודיות בצה"ל (כלל היהודים: אפריל 2004 – 5.07 בסולם של 1-9 ואוקטובר 2004 – 5.13). חשוב לציין כי גם לאחר העלייה המתונה הזו הממצאים נמוכים מאלו של תחילת האנתפאדה (5.26 בסולם של 1-9 באוקטובר 2000).
- ה. אמון במשטרה – רמת האמון של כלל הציבור במשטרה ירדה בשני הסקרים האחרונים (יהודים מ-3.83 באפריל 2004 ל-3.68 באוקטובר 2004). רמת האמון של המיעוטים

- בישראל, שהייתה במגמה מסוימת של עלייה, נעצרה ואף ירדה ירידה של ממש, עד לרמה הנמוכה ביותר מאז אפריל 2001 (אפריל 2004 – 3.71, אוקטובר 2004 – 3.37).
1. אמון בשב"כ – רמת האמון בשב"כ נשארה יציבה בקרב רוב האוכלוסייה היהודית (4.78 באפריל 2004 ו-4.81 באוקטובר 2004).
 2. אמון בבית המשפט העליון – בקרב האוכלוסייה היהודית, האמון בבית המשפט העליון נמצא גבוה, הגם שמסתמנת בו מגמה של ירידה בארבע השנים של האנתפאדה.

השפעת האנתפאדה על תרבות שמירת החוק

זווית אחרת לעניין הסולידריות של הפרט הישראלי עם החברה והמדינה שהוא חי בה יכולה לבוא לידי ביטוי בתחום רחב הרבה יותר – ואולי מורכב וקשה להגדרה – של תרבות שמירת החוק. בשיח הישראלי רווחת הנחה כי שנות האנתפאדה והקשיים שהן הערימו על החברה הישראלית השפיעו – ולא לטובה – על הישראלי. במקרים רבים מושמעת השערה שהחשיפה האכזרית לאלימות, הנובעת מהטרור הפלסטיני, והצורך במידה רבה – ואולי לעתים לא ראויה – של תגובות קיצוניות וחריגות מצד חיילי צה"ל ושאר כוחות הביטחון כלפי הפלסטינים, כל אלה אולי תורמים לפיחות בתרבות שמירת החוק ככזו ובחשיבות שהישראלים מייחסים לשלטון החוק לעומת צורכי הביטחון ולהעלאת סף האלימות בחברה הישראלית. האומנם?

הנושא נבחן בסקר השנתי של מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הבוחן, לאורך זמן, את דעת הקהל והביטחון הלאומי. כשנתבקשו הנבדקים להציב את עצמם בסולם של שבע דרגות בין תמיכה בשלטון החוק ובין שיקולי הביטחון, רובם העדיפו כל השנים את האינטרס הביטחוני.⁵³

לוח 19: עמדת היהודים בישראל בנוגע לתרבות שמירת החוק

(סולם של 1-7; 1 = ביטחון, 7 = שלטון החוק)

1996	1995	1993	1992	1991	1990	1988	1987
3.5	3.3	3.1	3.4	3.4	3.3	3	3.6

2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997
3.1	3.5	2.9	3.4	3.4	3.4	3.3	3.3

כל הנתונים מצביעים על יציבות רבה בעמדת היהודים בישראל, המעניקים עדיפות ברורה, אך לא מלאה, לשיקולי ביטחון על שלטון החוק. המגמה נמשכה, בעיקרו של דבר גם לפני האנתפאדה וגם במהלכה, שכן היא כנראה לא יצרה דפוסי התייחסות אחרים לסוגיה חשובה זו. עם זאת, בשנת 2002 בולטת עדיפות רבה יותר שהיהודים בישראל מעניקים לשיקולי הביטחון, אולי בשל העלייה הניכרת ברמת הפיגועים הקשים והרצון להתמודד אתם

גם במחיר של התחשבות פחותה בשיקולים חוקיים. השנתיים האחרונות של האנתפאדה החזירו את המגמה לקדמותה.

במחקר של פרופסור אריה רטנר ושל ד"ר דינה יגיל מהמרכז לחקר פשיעה משפט וחברה באוניברסיטת חיפה שהוזכר לעיל⁵⁴ נבחנו עמדות הציבור הישראלי בתחום שמירת תרבות החוק. נמצא, כי בשלוש שנות הסקר ציינו בין ארבעים ושבעה אחוזים לשישים ושמונה אחוזים מהמשיבים, כי בחברה הישראלית קיימת כיום הרגשה של "איש הישר בעיניו יעשה". בציבור היהודי הכללי ציינו חמישים ושבעה אחוזים מהמשיבים באוקטובר 2003 כי הם מרגישים "שציות לחוק אינו נורמה חשובה בקרב המנהיגות הציבורית במדינת ישראל", לעומת חמישים ושלושה אחוזים ב-2000, וחמישים וארבעה אחוזים ב-2001 וחמישים וחמישה אחוזים ב-2002.

אפשר לבחון את הנושא גם בסקירת נתוני הפשיעה, לפי דיווח ממשטרת ישראל נכון

ל-2003:⁵⁵

לוח 20: הפשיעה המדווחת בישראל

(באלפים)

2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996	
484	464	499	466	484	516	498	438	סך הכול תיקי פשיעה מדווחת
4.2+	1-	0.5+	3.2-	6.1-	2.9+	13.8+	6.4+	שינוי משנה קודמת ב־%*
55	56	57	58	60	61	61	59	עבירות אלימות מדווחות
1.4-	2.7-	0.7-	3.8-	1.8-	0.3+	3.3+		שינוי בעבירות מדווחות: אלימות גופנית ב־%*
26	25.7	24.8	23.6	23.2	22	20.5	19.2	פשיעה חמורה ומאורגנת
5.2+	0.7-	1.4+	5.5-	10.8-	2.6+	19.4+	5.1+	שינוי בתיקי רכוש ב־%*

לפי התמונה המצטיירת מנתונים אלה, שלוש השנים שלפני האנתפאדה התאפיינו בשיעורי פשיעה מדווחת גדולים יותר מאשר השנים לאחר פריצתה. שנת 2002, שהתאפיינה בפיגועים קשים, ראתה ירידה בכלל הפשיעה ובייחוד בעבירות המדווחות על אלימות גופנית. לעומת זאת, ב-2003 שוב הייתה עלייה בסך תיקי הפשיעה, בשיעור לא מבוטל של 4.2%, ובעיקר היו עבירות רכוש ונמשכה העלייה בפשיעה המאורגנת, אולי בנסיבות של הגברת המיתון

הכלכלי. מנגד, ואולי רלוונטי יותר לנושא עיסוקנו, נרשם ב-2003 גם המשך הירידה בפשיעה בתחום האלימות הגופנית.

התמונה נעשית מורכבת יותר אם מתמקדים – בתחום האלימות המדווחת – בניסיונות הרצח והרצח ובאלימות במשפחה. בפילוח חודשי של תקופת האנתפאדה תמונת הפשיעה האלימה בישראל נראית כך:⁵⁶

לוח 21: האלימות המדווחת בישראל בתקופת האנתפאדה

השנה החודש	2001		2002		2003		2004	
	ר (*)	א (**)	ר (*)	א (**)	ר (*)	א (**)	ר (*)	א (**)
ינואר	42	1,684	53	1,693	46	1,587	33	1,606
פברואר	51	1,469	47	1,484	50	1,393	36	1,461
מרס	64	1,744	83	1,667	62	1,625	60	1,672
אפריל	72	1,879	101	1,602	45	1,622	51	1,659
מאי	76	1,935	89	1,776	46	1,747	50	1,647
יוני	56	2,051	68	1,807	46	1,801	51	1,790
יולי	64	2,199	54	1,967	47	1,985	62	1,892
אוגוסט	73	2,031	58	2,037	53	1,970	62	1,939
ספטמבר	67	1,903	43	1,809	36	1,727	53	1,732
אוקטובר	75	1,950	57	1,757	49	1,604	55	1,779
נובמבר	70	1,676	57	1,577	40	1,545		
דצמבר	61	1,659	47	1,609	40	1,508		
ממוצע	64.25	1,848	63	1,732	44.6	1,676	49.3	1,717

ר (*) רצח וניסיונות לרצח
א (**) אלימות מדווחת במשפחה

המגמה המצטיירת כאן היא של ירידה הדרגתית באלימות בשלוש השנים הראשונות של האנתפאדה ועלייה מסוימת ב-2004 דווקא, שהייתה שנה של צמצום במספר הפיגועים. מנגד, בתקופת שיא הפיגועים דווקא, בחודשי החורף והאביב של 2002, שבו ועלו מספר מקרי הרצח וניסיונות הרצח לשיאים של שמונים ושלושה מקרים במרס, 101 מקרים באפריל ושמונים ותשעה מקרים במאי 2002. החודשים המקבילים ב-2003 ו-2004 היו נמוכים הרבה יותר בקטגוריה זו. גם בתחום האלימות המדווחת במשפחה אין מקבילה לתופעה חריפה זו.

סך הכול תמונת הפשיעה מצביעה על מגמות סותרות. המסקנה המתבקשת היא שאין התאמה ברורה בין האנתפאדה ופיגועי הטרור ובין סך כל נתוני הפשיעה המדווחת. על כל פנים, התמונה המסתמנת אינה מוכיחה את ההנחה הרווחת כי בתקופת האנתפאדה קיימת מגמה של הגברת האלימות, בתחומים של הפשיעה החמורה לפחות.

השפעות האנתפאדה על התייחסויות הישראלים לנושא הדמוקרטיה

בעיני הישראלים, הדמוקרטיה מורכבת מתחומים רבים ומגוונים, רובם אינם קשורים במישרין לאירועים הביטחוניים והאלימים של האנתפאדה. עם זאת, חשוב לבחון אם בתקופה זו דווקא חלו שינויים של ממש בתפיסת הישראלים את הדמוקרטיה כנושא יסוד בהווה החברתית-פוליטית שלהם. אפשר היה לשער שאומה הניצבת למול מתקפה כמו זו שהייתה בישראל בארבע שנות האנתפאדה תבחן, ולו עקרונית, צמצום של חירויות האזרח, בייחוד במגזר הערבי, בעיקר לאחר אירועי אוקטובר 2000, אז חשש הציבור שמא יתקוממו ערביי ישראל בשל הזדהות עם הפלסטינים בשטחים או בשל מצבם במדינת ישראל.

המכון לדמוקרטיה⁵⁷ בוחן מאז 2003 את איכות התפקוד של הדמוקרטיה הישראלית ואת אופן התפיסה שלה בעיני הציבור הישראלי. הבדיקה השוואתית, בפרספקטיבה כפולה: בהשוואה בין ישראל לשלושים וחמש מדינות דמוקרטיות בעולם והיסטורית, בבחינת מצבה של הדמוקרטיה הישראלית במשך השנים.

לענייננו, אציין כמה היגדים הנגזרים מתוך ממצאי המחקרים⁵⁸ (ב-2003 ו-2004):

מידת התמיכה, בקרב הציבור היהודי, בדמוקרטיה ירדה ירידה ניכרת ב-2003. על השאלה אם אתה מסכים או אינך מסכים לאמירה כי "דמוקרטיה היא צורת השלטון הטובה ביותר" השיבו כי הם מסכימים או מסכימים בהחלט שמונים וארבעה אחוזים ב-1981, תשעים ואחד אחוזים ב-1984, שמונים ושבעה אחוזים ב-1988, תשעים אחוזים ב-1999 ושבעים ושבעה אחוזים בלבד ב-2003 (!!). שיעור המסכימים ב-2003 מקרב כלל האוכלוסייה היה שמונים וארבעה אחוזים, וזה מעמיד את ישראל בשנה זו במקום האחרון בהשוואה בין-לאומית בין שלושים ושתיים מדינות, אחרי בולגריה, צ'ילה ופולין. את הירידה הזאת, ובעיקר את הפער הניכר בין הממצאים הכלליים ובין אלה של האוכלוסייה היהודית, יכולה להסביר ההנחה, שאולי רווחת בקרב חלק מהציבור, כי בנתונים של מצוקה ביטחונית יש אולי מקום לצמצם בביטוייה הרשמיים של הדמוקרטיה. עם זאת, חשוב לציין כי גם בנסיבות הקשות של 2003 יותר משלושה רבעים מהציבור היהודי תומך בדמוקרטיה כצורת השלטון הטובה ביותר.

ב-2003 הביעו חמישים ושישה אחוזים מהישראלים תמיכה ב"מנהיגים חזקים" (מסכימים לאמירה ש"כמה מנהיגים חזקים יכולים להועיל למדינה יותר מאשר כל הדיונים והחוקים"). נתון זה מציב את ישראל, בחתך השוואתי, בתחתית רשימת המדינות הדמוקרטיות, עם הודו ועם רומניה. ישראל היא אחת מארבע המדינות הדמוקרטיות היחידות שרוב מהנשאלים סבור ש"מנהיגים חזקים" הוא רעיון טוב או טוב מאוד.

התמונה המצטיירת בנוגע לתשובות של הנשאלים היהודים לשאלה אם אתה מסכים או שאינך מסכים לאמירה כי "לכל אדם צריכות להיות אותן הזכויות בחוק, ללא קשר לעמדותיו הפוליטיות" היא: שיעור המסכימים או המסכימים בהחלט היה ב-1999 תשעים וארבעה אחוזים, באפריל 2000 תשעים ושישה אחוזים, ב-2001 תשעים וחמישה אחוזים, ואילו ב-2003 הוא נפל לשמונים ואחד אחוזים בלבד. גם כאן אפשר אולי לראות ממצא זה כמבטא תגובות נסיבתיות, בקרב חלק מהציבור היהודי, כביטוי של מצוקתו בעת פיגועי האנתפאדה.

בתקופת האנתפאדה חלה עלייה בשביעות הרצון של היהודים בישראל מהדמוקרטיה שלהם, גם אם שיעור שביעות הרצון נמוך למדי. ביולי 1999 היה השיעור שלושים ושישה אחוזים, בינואר 2000 – עשרים ושבעה אחוזים, באפריל 2003 – עשרים ותשעה אחוזים, וכאמור במרס 2004 – שלושים ותשעה אחוזים, השיעור הגבוה ביותר מאז החלה מדידה זו (במכון דחף) מאפריל 1990.

חלה ירידה ניכרת בשביעות הרצון של הציבור מהשמירה על זכויות האדם והסתמנה רגישות יתר לשיעורי הקיפוח של המיעוט הערבי בישראל (שישים וארבעה אחוזים הצביעו על קיפוח, לעומת חמישים וחמישה אחוזים בסקר 2003).

התמיכה בקרב הנשאלים היהודים בשוויון למיעוט הערבי וההתנגדות לדרישה של "רוב יהודי בהחלטות גורליות למדינה, כמו החזרת שטחים" נמצאות בירידה מאז החלה האנתפאדה. בינואר 2000 ובינואר 2001 היה שיעור המתנגדים לאמירה זו שלושים ושישה אחוזים ושלושים ושבעה אחוזים – בהתאמה, ואילו באפריל 2001 הוא צנח ל-25%, ירד עוד לעשרים אחוזים בלבד בפברואר 2002 ועלה במקצת לעשרים ושלושה אחוזים באפריל 2003.

הדמוקרטיה הישראלית, כמו שהיא משתקפת מהמדדים הכמותיים הבין-לאומיים, היא בעיקרה דמוקרטיה רשמית, שהצלחה פחות מאחרות לסגל לעצמה את מאפייני הדמוקרטיה המהותית. לעומת שלושים וחמש דמוקרטיות אחרות ישראל מצויה במקומות השישי והשמיני בתחומי המגבלות על הרשות המבצעת ועל הייצוגיות, במקומות השבעה עשר, השמונה עשר והתשעה עשר בתחום זכויות האזרח, ובמקום האחרון בתחום מעורבות הצבא. בתחום השחיתות הפוליטית היא נמצאת במקום השבעה עשר.

עוד חשובה בהקשר זה סוגיית היחס של הציבור היהודי למיעוט הערבי בישראל. אשר אריאן שאל – בסקר של מרכז יפה – שלוש שאלות זהות בהקשר זה, בחמש השנים 2004-2000. התמונה המצטיירת מצביעה בעליל כי רוב ברור של הציבור היהודי אינו אוהד את ערביי ישראל. ואלה תוצאות הסקרים:⁵⁹

**לוח 22: התייחסות של הרוב היהודי למיעוט הערבי בישראל בשנות האנתפאדה
(באחוזים)**

2004	2003	2002	2001	2000	
73	68	72	67	54	מתנגדים לכלול מפלגות ערביות בממשלה קואליציונית
79	67	75	73	62	מאמינים שערביי ישראל אינם נאמנים למדינה
83	79	80	75	64	מתנגדים לשיתוף ערבים בהחלטות לאומיות עקרוניות, כגון בקביעת גבולות המדינה

בשלושת המדדים, התמונה חריפה ומדברת בעד עצמה. החשוב לענייננו הוא ההקצנה הניכרת בהתייחסות של הרוב היהודי למיעוט הערבי בישראל בשנות האנתפאדה. קשה להציג קשר ישיר בין נתונים אלה בתחום התוכן הערכי של הדמוקרטיה ובין האירועים בתקופת האנתפאדה, גם אם ניכר כי בתקופת האנתפאדה חלה, לפי שתי מערכות הנתונים שהוצגו, שחיקה במקצת מדדי הדמוקרטיה לפחות, לעומת תקופות שקדמו לה. הדבר אמור במיוחד בנוגע לשנת 2003, לאחר השיא באירועים האלימים של האנתפאדה. חשובה אולי לענייננו היא האפשרות שמפגש בין תקופה קשה של פיגועים ואיומי טרור מצד אחד וצמצום בתמיכה של הציבור הישראלי – ובייחוד זה היהודי – בערכים דמוקרטיים מצד אחר עלול ליצור מכשלה פוליטית ערכית, לעתיד הרחוק, וזו עתידה לפגוע בצביונה הדמוקרטי של מדינת ישראל. ברור כי המכשלה הבולטת והאקוטית ביותר היא בשאלת היחס למיעוט הערבי. יש להניח כי לא ימצא לה פתרון לפני שיימצא ההסדר הקבוע בין ישראל לפלסטינים.

פרק 1

השפעת האנתפאדה על תפיסת הציבור את השלום עם הפלסטינים

כללי

סוגיית היחסים עם הפלסטינים עומדת זה שנים רבות במרכז סדר היום הלאומי והפולמוס הפוליטי במדינת ישראל. בדור האחרון עבר הציבור הישראלי ככלל כבדת דרך ארוכה ומרשימה מהכחשה מוחלטת, כמעט כללית, לעצם קיומו של העם הפלסטיני, וודאי בנוגע להכרה כל שהיא בזכויותיו הלאומיות, עד קבלה רשמית של ממשלת ישראל את רעיון כינונה של מדינה פלסטינית עצמאית ממערב לירדן. תהליך כאוב זה הגיע לשיא בהסכמי אוסלו, ובמידה רבה גם לאחר מכן, עת אישרה למעשה ממשלת הליכוד בראשות בנימין נתניהו את תקפותו של ההסכם ואף נתנה ידה לביצוע מרכיבים נוספים שלו בדמות העברת השליטה בחברון לרשות הפלסטינית. הכרתו הפומבית והחוזרת של ראש הממשלה שרון ב"כיבוש" ובחטרונות של השליטה על העם הפלסטיני, ואולי יותר מכך – אימוץ מפת הדרכים האמריקנית, ובכללה קבלת ממשלת הליכוד את העיקרון של מדינה פלסטינית, הם שלבים חשובים נוספים בנתיב ארוך זה.

התמורות וההתפתחויות הללו בכיוון של הכרה בזכויותיהם הלאומיות של הפלסטינים היו תחילה נחלתן של קבוצות קטנות ושוליות בשמאל הישראלי. בהדרגה ובאטיות גלשו התמורות הללו למרכז הבימה הפוליטית וחדרו לממסד הממשלתי, לא לפני שהפעילו הפלסטינים לחצים קשים, בדרך כלל באמצעות הטרור לסוגיו, על מדינת ישראל ועל אזרחיה. הדוגמה הבולטת לכך היא כמובן האנתפאדה הראשונה; זו הביאה בעקבותיה לסיכום המשא והמתן בהסכמי אוסלו. ההתפתחויות בעמדותיהן של ממשלות ישראל בנושא הפלסטיני היו, ככלל, תוצאה של שני גורמים משפיעים עיקריים: האחד – לחץ הפלסטינים, המשלב את הממד המדיני, בעיקר באמצעות לחצים בין-לאומיים מכיוונים שונים, עם המאבק המזוין, כלומר ביצוע פיגועי טרור, כנשק האסטרטגי העיקרי – ואולי היחיד – העומד לרשותם; האחר – ההכרה הציבורית הגוברת בישראל בקיומו של אינטרס ישראלי מובהק בהשגתו של הסדר עם הפלסטינים, גם – אך לא רק – בשל מה שמכונה "הבעיה הדמוגרפית",

שהשלכותיה החמורות הצפויות על אופייה העתידי של הדמוקרטיה הישראלית מובנות זה זמן רב לרוב הציבור היהודי בישראל.

בפרק זה אנסה לבחון תחילה באיזו מידה ובאילו כיוונים השפיעה האנתפאדה השנייה על דעת הקהל בישראל בכל הקשור לסוגיות ההסדר המדיני עם הפלסטינים. על בסיס זה אנסה לבחון את הקשר בין התמונה המצטיירת בנוגע לתפיסות הציבור בסוגיה הפלסטינית באנתפאדה השנייה ובין עמדותיה המדיניות של ממשלת שרון, ובעיקר אלה שבאו לידי ביטוי בשלבים המאוחרים של האנתפאדה, בְּזִמָּה לנסיגה חד-צדדית בתכנית ההינתקות.

אקדים ואציין שתי סוגיות הנראות חשובות לענייננו: האחת – שנות האנתפאדה השנייה ייצגו ללא ספק את המאמץ הפלסטיני המזוין הקשה, האכזרי, הממוקד והארוך ביותר שידע הסכסוך עם הפלסטינים מאז ומעולם. ככזה הוא העמיק מן הסתם את השנאה והניכור בשני הצדדים ויצר מעגלים ספִּיָּרְלִיִּים קשים של תגובות ותגובות נגד; רבים בקרב שתי האוכלוסיות האזרחיות, החפות מפשע, נהרגו ונפצעו ואחרים מצאו את עצמם חשופים לסכנות ולתלאות לא נסבלות. צפוי היה כביכול שהשנאה והניכור העזים האלה יעצימו את הפער בין הצדדים הניצים, ירחיקו את העמדות המדיניות ויחייבו, למצער, פסק זמן להגלדת הפצעים בטרם אפשר יהיה לחזור למסלולי ההידברות של התהליך המדיני לקראת הסדר כלשהו.

הסוגיה האחרת קשורה למאמץ המכוון והמרוכז של ממשלת ישראל בארבע שנות האנתפאדה לייצר, כחלק מהמערכה המדינית והתדמיתית, דה-לגיטימציה מוחלטת של הצד הפלסטיני, הן לניהול כל משא ומתן מדיני בנסיבות של המשך העימות המזוין, ובייחוד ליאסר ערפאת אישית, אגב הוקעתו, עשייתו ל"לא רלוונטי" ועקב כך ביסוס התפיסה של "אין שותף" מדיני להידברות בצד הפלסטיני. בשל תמיכתה של ארצות הברית בעמדת ישראל הייתה מרבית תקופת האנתפאדה זירת התמודדות מזוינת נטו, והנושאים המדיניים סולקו הרחק אל מאחורי הקלעים. גם הוויכוח הציבורי בישראל בסוגיות הקשורות לאשיות הסכסוך עם הפלסטינים כמעט הוקפא, עד שחזר לבימה, בשלב מאוחר יחסית, בדמות "זִּזְמַת ז'נווה", ובמידה פחותה "המפקד הלאומי" במחצית השנייה של 2003. אלה אולי שימשו רקע וזרז לזִּזְמַת ראש הממשלה שרון בעניין ההינתקות החד-צדדית.

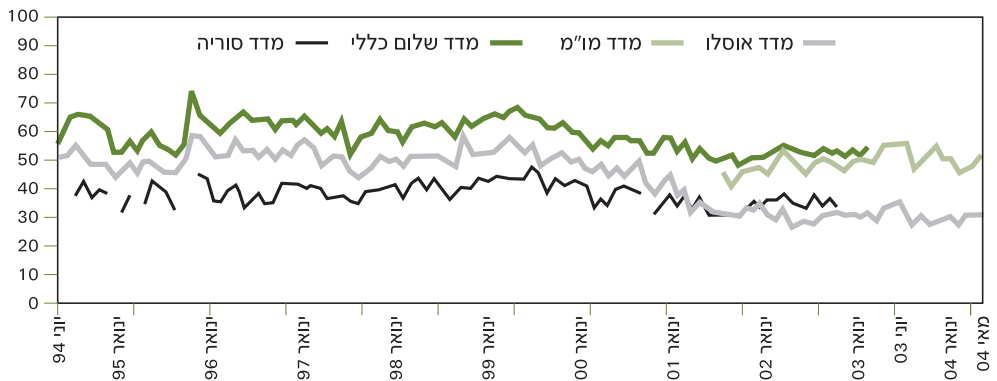
השפעתה של האנתפאדה על עמדות הציבור בשאלות הסכסוך עם הפלסטינים

פריצת האנתפאדה השנייה, בסתיו 2000, יצרה ללא ספק מציאות חדשה בדעת הקהל בישראל. זו מצאה ביטוי נאמן בסקר מיוחד שערך מכון דחף⁶⁰ שישה חודשים לאחר תחילת האירועים האלימים. בסקר נמצא כי חמישים ושמונה אחוזים מהישראלים שנשאלו, דיווחו, כי דעתם על הפלסטינים השתנתה לרעה מאז תחילת האנתפאדה. שלושים ושבעה אחוזים דיווחו כי האירועים הביאו אותם לנקוט עמדה ניצֵּה יותר, לעומת שלושה עשר אחוזים שדיווחו כי האירועים גרמו להם לנקוט עמדה יונית יותר. חמישים ואחד אחוזים מהנשאלים האמינו כי האנתפאדה צמצמה את סיכויי השלום. שבעים ואחד אחוזים הביעו תמיכה בחיסול

מנהיגים פלסטיניים כחלק מהמלחמה ושבעים ושלושה אחוזים הביעו תמיכה בפעולות עונשין כלכליות נגד הפלסטינים.

על רקע פתיחה דרמטית זו יש מקום לבחון את עמדות הציבור הישראלי, כל ארבע השנים, בעניין מה שמכונה באמירה כללית כ"הסדר המדיני" עם הפלסטינים. נראה כי כלי מתאים לצורך בחינה זו הוא "מדד השלום", שהפרופסורים אפרים יער ותמר הרמן ממרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום באוניברסיטת תל אביב, עורכים ברציפות מאז קיץ 1994 עד עתה.⁶¹ התמונה הכללית של "מדד השלום" נראית כך:

לוח 23: מדד השלום יוני 1994 – מאי 2004

- לענייננו, אבחן כאן שניים מן המרכיבים המוצגים בסיכום הממצאים:
- הראשון (הגרף הירוק), עוסק במדד השלום הכללי ובוחן את עמדות הציבור הישראלי בשתי נקודות עיקריות:
- א. האם אתה מחשיב את עצמך תומך בתהליך השלום בין ישראל ובין הערבים או מתנגד לו?
 - ב. האם אתה מאמין או שאינך מאמין שבשנים הבאות ייכון שלום בין ישראל ובין הערבים?
- השני (הגרף האפור), עוסק ביחסי ישראל עם הפלסטינים ובוחן את עמדות הציבור הישראלי בשתי נקודות עיקריות:
- ג. מה דעתך על ההסכם (הסכם העקרונות) שנחתם באוסלו בין ישראל ובין אש"ף?
 - ד. האם אתה מאמין או שאינך מאמין שהסכם אוסלו בין ישראל ובין אש"ף יביא שלום בין ישראל ובין הפלסטינים בשנים הבאות?

אפשר לסכם את הממצאים, בטבלה הבאה:

לוח 24: השפעת פיגועי האנתפאדה על מדד אוסלו ועל מדד השלום בקרב הציבור הישראלי
(באחוזים)

מדד אוסלו			מדד השלום			השנה
ממוצע שנתי*	המדד הגבוה	המדד הנמוך	ממוצע שנתי כלל-ארצי	המדד הגבוה	המדד הנמוך	
52.25	56.8	47.8	63	67.1	59.9	1999
(40.64) 45	50	**39.8	57	64.6	53.5	2000
(32.67) 35.13	40.3	29.8	52.45	57.1	47.1	2001
(29.31) 32.87	36.6	***29.1	54.72	55.9	52.9	2002
(30.39) 34.18	38.7	30.2	55.54	57.3	52.4	2003
(31.32) 35.84	38.4	31.8				2004

* בסוגריים מוצג שיעור התמיכה או האמונה במסלול אוסלו בקרב האוכלוסייה היהודית. המדידה הנפרדת התבצעה מאז תחילת האנתפאדה. שיעור התמיכה במגזר היהודי ב-2000 נמדד מחודש ספטמבר בלבד.

** בחודש אוקטובר 2000, מיד לאחר פרוץ האנתפאדה השנייה.

*** בחודש מאי 2002, לאחר שיא הפיגועים באנתפאדה (תחילת "חומת מגן"). בקרב היהודים הייתה הנקודה הנמוכה באפריל 2002, בשיעור של 26.1% תמיכה.

מה אפשר ללמוד מן הממצאים האלה?

ראשית, את המובן מאליו: שאירועי האנתפאדה השנייה הפחיתו מאוד, בשיעור של שליש או יותר, את ההיקף הממוצע של התומכים בתפיסה אשר ייצג המותג המכונה "הסכמי אוסלו".

שנית, שהירידה בהיקף התמיכה הממוצעת בציבור הישראלי הכללי בתפיסת אוסלו הושפעה גם מהתנודות ברמת האינטנסיביות של פיגועי הטרור. השפעה מכרעת הייתה לפריצת האנתפאדה בכיוון של ירידה דרסטית בשיעור התמיכה. זו ירדה לשיעור הנמוך ביותר, עשרים ותשעה אחוזים בערך, עם שיא הפיגועים באמצע 2002, ומאז החלה לעלות שוב, באטיות ובמתניות. רק במחצית השנייה של 2004 הגיעה התמיכה ב"תפיסת אוסלו" לממדים של בין שלושים ושלושים לשלושים ואחוזים בערך, הרחק מהממדים של התקופה שלפני פרוץ האנתפאדה.

שלישית, למרות הירידה הניכרת בשיעור התמיכה ב"תפיסת אוסלו", מאז פריצת האנתפאדה, לאחר הירידה נשמרה יציבות ניכרת למדי ברמת התמיכה בציבור הישראלי (או ההתנגדות לו), כמעט כל ארבע שנות העימות.

גם מדד השלום הכללי הושפע מפיגועי האנתפאדה ומקטיעת התהליך המדיני, אם כי במידה פחותה הרבה יותר. המעניין הוא שתמיכת הציבור בתהליך השלום עם "הערבים" והאמונה בשלום כי יגיע, לא ירדה ירידה ניכרת, גם בשיאה של האנתפאדה. ממוצע שנתי, ב-2001, היה של רוב – 52.4% (למעט שפל חד-פעמי של כארבעים ושבעה אחוזים תמיכה בלבד, שנמצא בחודש ספטמבר 2001), אם כי קטן, בציבור הישראלי הכללי, והשיעור הרב-שנתי היה חמישים וארבעה אחוזים. אולי אפשר ללמוד מכך דבר על הרגשת הציבור בישראל כי השלום הוא היעד הרצוי, למרות הנסיבות הקשות במישור היחסים עם הפלסטינים. בהנחה שתשובה לשאלה בדבר סיכויי השלום עם הערבים ככלל מתייחסת גם לפלסטינים, אפשר להציע כי נתונים אלה מצביעים על הבחנה בציבור הישראלי בין "מסלול אוסלו", מותג שההתייחסות כלפיו היא עתה שלילית בעיקרה, בקרב מרבית הציבור, ובין תהליך שלום או תהליך מדיני (במסלול אחר?) עם הפלסטינים, למרות פגעי האנתפאדה.

סקרים שערך בראשית תקופת האנתפאדה השנייה מכון דחף⁶² מצביעים על מידה רבה של ספקנות בציבור הישראלי הכללי בנוגע לסיכויי השלום עם הפלסטינים. לשאלה אם אפשר להגיע לשלום אמת עם הפלסטינים נרשמו הממצאים הבאים:

לוח 25: האם אפשר להגיע לשלום אמת עם הפלסטינים

התאריך	אי-אפשר	אפשר
21.07.2000	61%	38%
11.10.2000	62%	37%
24.11.2000	68%	30%
29.12.2000	55%	44%
30.03.2001	61%	38%
22.08.2001	59%	38%
11.06.2004	56%	40%

התמונה המצטיירת מנתונים חלקיים אלה מעניינת; אפשר להסיק ממנה, במידה ראויה של זהירות, את העיקרים הבאים: א. בתקופה הנדונה מרבית הציבור, בשיעור ממוצע של שישים אחוזים, סבור שאי-אפשר להגיע לשלום אמת עם הפלסטינים. פחות משלושים ושמונה אחוזים בממוצע רב-שנתי סוברים שאפשר להגיע לשלום אמת עם הפלסטינים; ב. בסך הכול ניכרת יציבות בשיעור אלה שסוברים שאפשר או שאי-אפשר להגיע לשלום אמת עם הפלסטינים; ג. המעניין הוא שמספר אלה שסוברים שאפשר להגיע לשלום אמת עם הפלסטינים לא צנח

כלל מהתקופה שלפני פרוץ האנתפאדה השנייה, למעט בחודש נובמבר 2000, זמן קצר לאחר פריצתה, אז ירד מספרם לשלושים אחוזים.

סוגיה מקבילה שבדק מכון דחף⁶³ באנתפאדה עוסקת בשאלה "אם אתה בעד חזרה למשא ומתן עם הפלסטינים על הסכם שלום". הממצאים מצביעים על כמה כיוונים עיקריים:

א. כמעט בכל הפעמים שנשאלה השאלה בציבור הישראלי הכללי, התמיכה בניהול משא ומתן עם הפלסטינים הייתה ברורה. המובהקות של התשובה החיובית הייתה גדולה הרבה יותר כשנוספה ההתניה בנוגע להפסקת האלימות כתנאי לחידוש המשא ומתן.
ב. העמדה התומכת בניהול משא ומתן עם הפלסטינים, גם בתקופת האנתפאדה, הייתה יציבה למדי.

ג. התקופה שהייתה בה התמיכה הנמוכה ביותר נמדדה באמצע 2002, כנראה בשל האירועים הקשים במיוחד שהתרחשו בשליש הראשון של שנה זו ובשל מבצע "חומת מגן" שבא בעקבותיהם.

ד. ובאותו הקשר: מאז, לפי ממצאי סקרים אלה, עלה שוב שיעור התמיכה בציבור הישראלי בניהול משא ומתן עם הפלסטינים לרמה שהייתה בתחילת האנתפאדה.

מדד מרכז תמי שטינמץ בדק מאז אוגוסט 2003, מדי חודש, את מה שמכונה "מדד המשא והמתן עם הפלסטינים"⁶⁴ שהתבסס על שתי שאלות, כדלקמן:

א. מה עמדתך בנוגע לניהול משא ומתן לשלום בין ישראל לרשות הפלסטינית?
ב. האם אתה מאמין או שאינך מאמין שמשא ומתן בין ישראל לרשות הפלסטינית יוליד, בשנים הקרובות, לשלום בין ישראל לפלסטינים?

אמנם החיבור בין שתי השאלות אינו נטול קשיים באשר הראשונה בוחנת עמדה עקרונית והשנייה גישה קוניוקטוראלית, אך עם זאת, נראה כי יש עניין בתמונה המצטיירת ממצאי הסקר בנוגע ל"מדד המשא ומתן" כפי שמוצג בלוח 27.

מן הממצאים האלה מסתמנת תמונה כללית של יציבות בסיסית בתפיסת הציבור את סוגיית המשא ומתן עם הפלסטינים. הדבר נכון גם בציבור היהודי, שם ההפרש נע בין 45.5 כמדד החודשי הנמוך ביותר ל-54.4 כמדד החודשי הגבוה ביותר בתקופה שהתבצעה בה מדידה זו. תנודות אלה משקפות כנראה תגובה נקודתית בתפיסת הציבור הישראלי, בעקבות אירועי טרור, או לחלופין רגיעה בהם, בימים שלפני כל סקר. אולם בסך הכול אפשר לראות כי קצת יותר ממחצית האוכלוסייה הישראלית הכללית וכמעט מחצית (49.33%) מהציבור היהודי תומך ומאמין, גם בשנה השלישית והרביעית של האנתפאדה במשא ומתן לשלום עם הפלסטינים. עוד אפשר לראות כי גם לאחר תקופה ארוכה של פיגועים קשים, שלא התקיים בה כל משא ומתן פומבי עם הפלסטינים ושהוקעה בה ההנהגה הפלסטינית ככזו שאינה ראויה למשא ומתן, מחצית מהציבור הישראלי רוצה ותומך בתסריט מדיני אקטיבי.

**לוח 26: מידת התמיכה של הציבור הישראלי
בשאלת החזרה למשא ומתן עם הפלסטינים**

התאריך	נגד	בעד, רק אם תופסק האלימות	בעד
20.10.2000	35%		62%
9.03.2001	15%	60%	25%
6.02.2002	29%		71%
20.02.2002	38%		59%
11.03.2002	43%		55%
23.08.2002	6%	44%	48%
18.09.2002	49%		50%
23.10.2002	39%		60%
30.04.2003	25%		65%
30.05.2003	25%		65%

לוח 27: מדד המשא ומתן עם הפלסטינים

התאריך	מדגם יהודי	כלל הציבור
אוגוסט 2003	46.3	47.6
ספטמבר 2003	47.7	49.4
אוקטובר 2003	50.8	52.3
נובמבר 2003	54.4	56.8
דצמבר 2003	50.4	52.4
ינואר 2004	49.7	50.8
פברואר 2004	45.5	48.7
מרץ 2004	46.7	48
אפריל 2004	47.5	51.1
מאי 2004	51.2	53.4
יוני 2004	52.3	54.1
יולי 2004	47.8	50
אוגוסט 2004	51	53.3
ספטמבר 2004		51.6
אוקטובר 2004		52.7
נובמבר 2004		56.7

להלן כמה ממצאים חשובים נוספים העולים מהסקרים של מרכז תמי שטינמץ⁶⁵ בנוגע להתייחסות של הציבור הישראלי לפלסטינים ולסוגיית המשא ומתן עמם בתום ארבע שנות אנתפאדה.

בסקר מספטמבר 2004 נמצא כי חלה עלייה ניכרת בתמיכת הציבור היהודי בניהול משא ומתן בין ישראל לרשות הפלסטינית. 68.6% מהמרוויינים היהודים היו עקרונית בעד משא ומתן כזה, לעומת 27.1% שהתנגדו לו (ל-3.9% לא הייתה עמדה). בבדיקה ממוקדת יותר מתברר כי 50.3% מסכימים שאין לחדש את המשא ומתן כל זמן שהטרור נמשך, לעומת 43.1% הסבורים כי ההפך הוא הנכון. במילים אחרות, הרוב הגדול של תומכים במשא ומתן הצטמק לכדי מיעוט, אם כי לא מבוטל כלל, כאשר מדובר במשא ומתן ללא תנאי.

מסקר שנערך באוקטובר 2004 עולה כי בקרב הציבור היהודי הדעות חלוקות בשאלה אם אפשר להגיע לשלום עם הנהגה פלסטינית אחרת אפילו נכשל תהליך אוסלו בגלל ערפאת או שאי-אפשר להגיע לשלום עם הפלסטינים ואין משנה מי יעמוד בראשם. שיעור המאמינים כי אפשר להגיע לשלום עם הנהגה אחרת גבוה מעט (ארבעים ותשעה אחוזים) משיעור המאמינים כי שלום עם הפלסטינים אינו אפשרי ואין משנה מי יעמוד בראשם (ארבעים ושלושה אחוזים).

כבעבר, שני שלישים מן הציבור בערך הסכימו באוקטובר 2004 עם הקביעה כי רוב הפלסטינים לא השלימו עם קיומה של ישראל והיו משמידים אותה לו יכלו (שלושה עשר אחוזים מתנגדים לקביעה זו ועשרים ושלושה אחוזים מתלבטים או שאין להם דעה בנדון). בציבור הערבי, רוב – חמישים ושמונה אחוזים – מתנגד לקביעה בדבר כוונות ההשמדה של הפלסטינים, עשרים ושניים אחוזים מסכימים עם טענה זו, והשאר – עשרים אחוזים בערך – אינם בעלי דעה ברורה בנושא או שאין להם כל דעה בנושא.

בסקר מנובמבר 2004 נמצא, כי שבעים אחוזים בערך מהציבור הישראלי אופטימיים יותר כיום, לאחר מותו של ערפאת, בנוגע לסיכוי להגיע להסכם שלום עם הפלסטינים (תשעה אחוזים פסימיים יותר, עשרים אחוזים מעריכים כי מות ערפאת אינו משפיע על הסיכוי ואחוז אחד אינו יודע). על רקע זה אפשר להבין את העלייה שחלה במספר התומכים בניהול משא ומתן – משני שלישים בחודשים האחרונים לשבעים וחמישה אחוזים בנובמבר 2004.

אולי מעניין יותר הוא שבקיץ 2004, לקראת תום השנה הרביעית של האנתפאדה, עוד בתקופת השפל של הפיגועים, עלה מספרם של המאמינים, כי אפשר להגיע לשלום אמת עם הפלסטינים, לארבעים אחוזים; זהו הממוצע הרב-שנתי להיקף המאמינים.

לעומת נתוני הטבלה הקודמת, זו העוסקת באמונה או בתמיכה ב"תפיסת אוסלו", מסתמן כי בתקופת האנתפאדה שיעור המאמינים – בקרב הציבור הישראלי הכללי – כי אפשר להגיע לשלום עם הפלסטינים גדול משיעור התומכים בתפיסת אוסלו. מכאן ברור כי למרות השלילה הגורפת למדי של "תפיסת אוסלו" כמותג, רבים בכל זאת מאמינים כי אפשר להגיע להסדר שלום עם הפלסטינים שלא לפי הסכם אוסלו.

על רקע זה אוכל להצביע על כמה מגמות שאפיינו את עמדותיו של הציבור הישראלי בתקופת האנתפאדה השנייה בנוגע לסוגיית ההסדר המדיני עם הפלסטינים.

הפלסטינים ציפו שהאנתפאדה תביא לתמורה של ממש בדעת הקהל בישראל בכיוון של ויתורים על עמדות יסוד בסכסוך, ואולם לפי הממצאים שבידיי, נכזבה תקוותם. רוב הציבור הישראלי, ובייחוד זה היהודי, קיבל את המסר המוביל של הממשלה כי "אין עם מי לדבר" וכי "אין לנהל משא ומתן תחת אש ואליםות". יתר על כן, המותג "אוסלו", כוללני ולא מוגדר ככל שיהיה, איבד לחלוטין את האטרקטיביות שאולי הייתה לו, והתמיכה במה שהוא מייצג צנחה בשנות האנתפאדה לשפל.

אם אפשר להצביע על קשר בין הפיגועים הקשים של הפלסטינים בעורף הישראלי ובין העמדות הישראליות, הוא מצוי בנסיגה החריפה בתמיכה במותג של הסכמי אוסלו ובאמונה בהם כאבן יסוד במדיניות הישראלית כלפי הפלסטינים, כמו שהסתמנה בראשית האנתפאדה. נסיגה חדה נוספת נרשמה בשנת 2002, שנה שהייתה עתירה בפיגועים קשים ואכזריים במיוחד. מאז מסתמנת עלייה הדרגתית ואטית, אולם שיעור ההתנגדות למותג "אוסלו" עדיין גבוה מזה שנרשם לפני פריצת האנתפאדה בספטמבר 2000.

למרות מוראותיה והתמשכותה של האנתפאדה השנייה, היא לא חיסלה את ציפיית הישראלים להגיע ביום מן הימים לשלום עם הפלסטינים. ככלל, נותר בעינו האיזון בציבור הישראלי הכללי, בין אלה התומכים עקרונית בתהליך מדיני עם הפלסטינים, להשגת הסדר ארוך טווח שיביא לשלום בין העמים, ובין אלה המתנגדים לו, בעיקר, מן הסתם, מתוך הכרה כי משא ומתן כזה יביא בהכרח לווייתור של ישראל על שליטה בגדה המערבית וברצועת עזה. אפשר להתרשם כי המותג "שלום" עם מדינות ערב ועם הפלסטינים לא נפגע מאוד בציבור הישראלי. עדיין קיים רוב, אם כי קטן, בציבור הישראלי המביע גם בשנת 2004 את אמונתו ואת תמיכתו בו. עמדה זו משתקפת גם ביתרון של אלה המביעים תמיכה על פני אלה המתנגדים למשא ומתן עם הפלסטינים; יתרון זה נשמר בעינו, הרוב המוחלט של הציבור הישראלי תומך במשא ומתן כזה כאשר תיפסק האלימות.

יתר על כן, אולי שלא כמו בתקופות קודמות, ובייחוד שלא כמו בשנים האחרונות של מלחמת לבנון, אשר התנהל בהן פולמוס ציבורי ער למדי על הצדקת נוכחות צה"ל בדרום לבנון, במקרה שלפנינו לא התפתח בציבור הישראלי ויכוח פומבי נוקב בעניין ההתמודדות עם הטרור הפלסטיני באנתפאדה השנייה.⁶⁶ הציבור הישראלי, ככלל, וודאי זה היהודי, קיבל את ההנחה שהפלסטינים הם שיזמו את האנתפאדה, הם שהעניקו לה גוון טרוריסטי מובהק ואכזרי והם הנושאים באחריות המלאה למלחמה ולתוצאותיה. בכך התבטא קונצנזוס רחב למדי בציבור הישראלי, וזה נשמר כל התקופה. גם הוא ודאי תרם לתמונת החוסן של החברה הישראלית בימי הטרור הקשה. הציבור הישראלי לא הרבה לשאול את ממשלתו שאלות נוקבות, לא לחץ עליה לשנות את גישתה הביטחונית, ולכל היותר ביטא ציפיות לחזק את

מערכת המגננה באמצעות גדר הביטחון, שבנייתה עוכבה לתקופה לא קצרה, בעיקר בשל שיקולים פוליטיים. הציבור בעצם העניק לממשלתו יד חופשית, אגב הבעת תמיכה במדיניותה, והדבר בא לידי ביטוי בבחירות של 2003, בעיצומה של המערכה, אז העניק הציבור מנדט ברור לליכוד ולשרון בראשו להמשיך ולנהל את מדיניותו הנוקשה מול הפלסטינים. תמיכה זו בראש הממשלה ובמדיניותו לא פחתה גם מאוחר יותר, למשל בעת יזמות מדיניות כמו ה"מפקד הלאומי" ו"יזמת ז'נווה", שבעיקרו של דבר נכשלו בגיוס תמיכה רחבה או ביצירת ויכוח נוקב לאורך זמן בציבור הרחב.

השפעת האנתפאדה על מדיניות ממשלת ישראל: תכנית ההינתקות

תכנית ההינתקות החד-צדדית מרצועת עזה ומצפון השומרון, פרי יזמתו של ראש הממשלה שרון, שפורסמה בסוף 2003, משקפת ללא ספק תפנית חדה במדיניות ממשלת ישראל בסוגיה הפלסטינית. אמנם קדמו לה התבטאויות ספורדיות של שרון על נזקי הכיבוש ועל החסרונות הברורים בשליטה על העם הפלסטיני, אולם תכנית ההינתקות, שמשמעותה המזוככת היא נסיגה מלאה של ישראל מרצועת עזה וחיסול מפעל ההתנחלות בה, כביכול ללא תמורה מדינית או אחרת, הפתיעה את הציבור הישראלי. עד היום יש פרשנויות רבות ושונות בנוגע לסיבות שהביאו את שרון לתפנית הברורה במדיניותו. מה הביא את מנהיג הליכוד, אבי ההתנחלויות, להחלטה הבוטה כי דין נצרים אינו עוד כדין תל אביב וכי נסיגה ללא תמורה, תחת אש ואלימות, אינה עוד כניעה לתוקפנות ולטרור?

את הגרסאות הרבות המנסות להסביר את יזמת הנסיגה החד-צדדית אפשר אולי לחלק לארבע קבוצות עיקריות. הראשונה, שמקורביו של ראש הממשלה מפיצים אותה, מנסה לשכנע את התוהים כי "דברים שרואים מכאן אין רואים משם" וכי אחריותו של ראש הממשלה הביאה אותו לגישה פרגמטית יותר ולהבנה כי "השד הדמוגרפי" מחייב מענה רדיקלי, גם אם אין ברור מדוע הבשילה הבנה זו בתום השנה השלישית לאנתפאדה דווקא. ואולי הלחץ של המאבק המזוין הפלסטיני אכן יצר אצל ראש הממשלה הבנות חדשות שלא היו ברורות די הצורך קודם לכן? השנייה, המיוחסת לדב וייסגלס, עוזרו הקרוב של ראש הממשלה, מניפולטיבית בעיקרה. לפיה, כמו שניסה להסביר בריאיון לארי שביט במוסף **הארץ** ב-8 באוקטובר 2004, תכנית ההינתקות מבוססת על הרעיון לוותר על עזה, הבעייתית כל כך מן הבחינה הדמוגרפית והחשובה פחות לנאמני ארץ ישראל כדי שיהיה אפשר לחזק את אחיזתה של מדינת ישראל, לאורך זמן, באמצעות מפעל ההתיישבות, בגדה המערבית, החשובה אידאולוגית וביטחונית הרבה יותר. השלישית מסבירה את היזמה על רקע הנסיבות המדיניות שנוצרו בעקבות יזמת נשיא ארצות הברית בעניין מפת הדרכים מצד אחד והיוזמות הישראליות-פלסטיניות הלא ממשלתיות בעניין ה"מפקד הלאומי" ו"יזמת ז'נווה" מצד אחר, שאולי הניעו את ראש הממשלה להציב סדר יום מדיני משלו, בחזקת סיכוי – ולו

קלוש – ליציאה מהמבוי הסתום. הרביעית, בעיקר של המתנגדים לזימה, מסבירה אותה בפשטות, בהיענות או אפילו בכניעה לטרור וללחץ הפלסטיני.

הנחתי היא שבוודאי יש ביזמת ראש הממשלה משהו מכל אלה. השאלה החשובה לצורך עבודה זו היא מה היה משקלה של האנתפאדה, ובעיקר מרכיב הטרור הקשה בה, בהתבשלות הזימה במחצית השנייה של 2003 דווקא. האם נכון יהיה להציע, כדבריהם של בכירים במחנה הפלסטיני, ובעיקר אנשי החמאס, שמשקלו של הלחץ של המאבק המזוין הפלסטיני היה מכריע בשיקוליו של שרון? האם אכן יש בהחלטת ראש הממשלה משום ניצחון לאסטרטגיה האלימה של הפלסטינים? או לחלופין, האם אפשר למצוא את שורשי המהפך המדיני, אם הוא נעוץ בשיקולים פרגמטיים או טקטיים או שהוא משקף שינוי תפיסתי עמוק, בתמורות מקדימות בדעת הקהל בישראל, במאפייני יכולת העמידה של הציבור הישראלי באיומי האנתפאדה ופיגועי הטרור? האם העריך ראש הממשלה כי נשקפה סכנה לחוסנו של הציבור הישראלי נוכח מתקפת הטרור, ולפיכך אפשר להצדיק את השינוי הקיצוני במדיניותו?

לפני שאתייחס לשאלות אלה אבדוק מה היו מאפייני ההתייחסויות של הציבור הישראלי לתכנית ההינתקות של ראש הממשלה. ככלל, מאז פורסמה התכנית, היא זכתה לתמיכה ברורה של הציבור בישראל. היקף התומכים בזימה עלה באופן עקיב. סקר **מעריב**⁶⁷ מצא חמישים ושניים אחוזים תמיכה בפברואר 2004, חמישים וארבעה אחוזי תמיכה במרס, חמישים ושמונה אחוזי תמיכה באפריל, שישים וחמישה אחוזי תמיכה ביולי ושישים ושניים אחוזים בדצמבר 2004. "מדד השלום" של מרכז תמי שטינמץ, שמדד גם הוא את עמדת הציבור בסוגיה זו בספטמבר 2004,⁶⁸ מצא כי 60.7% מהמרוויינים היהודים תומכים בתכנית תמיכה גדולה או אף מלאה וכי שלושים אחוזים מתנגדים לה מאוד או נוטים להתנגד לה (9.3% לא ידעו). התפלגות דומה של תשובות התקבלה גם בחודשים הקודמים. באוקטובר 2004⁶⁹ נמצא כי הרוב של שישים אחוזים בערך בציבור היהודי נשמר (שיעור התמיכה בציבור הערבי גבוה עוד יותר והוא שבעים אחוזים בערך), כמו התמיכה בשיעור של חמישים ותשעה אחוזים לעומת שלושים ושניים אחוזים מתנגדים ביוני 2004 (על פי סקר **ידיעות אחרונות** ומכון דהן). על פי סקר **הארץ** מ-6 ביולי 2004 שישים ושישה אחוזים תמכו בתכנית, לעומת שלושים ואחד אחוזים שהתנגדו. ממצא מעניין במיוחד עולה בהקשר זה מסקר שערך **מעריב** ב-18 ביולי 2003, חודשים מספר לפני שיצא ראש הממשלה בזימתו. כבר אז קבעו חמישים ותשעה אחוזים מהנשאלים כי צריך לפנות את כל ההתנחלויות ברצועת עזה, לעומת שלושים ושבעה אחוזים שגרסו שלא צריך לעשות זאת.

בחינה מפורטת ערך גם אשר אריאן בסקר שקיים מרכז יפה בפברואר 2004.⁷⁰ תוצאות הסקר מצביעות על חמישים אחוזים תמיכה בקרב האוכלוסייה היהודית בתכנית ההינתקות, לעומת חמישים ושישה אחוזים שהביעו ב-2003 את תמיכתם בנסיגה חד-צדדית גם אם משמעותה נטישת התנחלויות, וארבעים ושמונה אחוזים ב-2002. בפברואר 2004 הסכימו

שישים ותשעה אחוזים מהנשאלים היהודים עם האמירה כי הנסיגה החד-צדדית תביא לירידה בפיגועי הראווה, שישים ושניים אחוזים הסכימו כי הביטחון האישי יגבר, שישים ואחד אחוזים הסכימו כי הכלכלה תשתפר, שישים אחוזים הסכימו כי המהלך יאפשר שימור הרוב היהודי בישראל. לעומת זאת, שלושים ושמונה אחוזים הסכימו כי הנסיגה החד-צדדית תבטא חולשה של ישראל, שכן היא נסוגה תחת אש. עם זאת, ארבעים וארבעה אחוזים גרסו כי אין פתרון לסכסוך עם הפלסטינים, וארבעים ושלושה אחוזים בלבד הסכימו כי המהלך יאפשר להיפטר מהכיבוש.

משמעות הנתונים הללו היא כי מלכתחילה תמך הציבור הישראלי, ובכלל זה הציבור היהודי, תמיכה ברורה וגוברת בזמנתו של ראש הממשלה שרון בעניין ההינתקות החד-צדדית מרצועת עזה ומארבעת היישובים בצפון השומרון, גם אם הציבור מבחין בין תמיכה זו ובין עמדותיו, היציבות למדי, בשאלות הבסיס המרכיבות את התייחסותו לסכסוך הישראלי-פלסטיני. בסקרים של מרכז יפה שביצע אשר אריאן מסתמנת יציבות זו בשורה של פרמטרים שנבחנו, כגון התמיכה בהקמת מדינה פלסטינית על תשעים וחמישה אחוזים מהשטחים הכבושים נעה בין 2001 ל-2004 בין ארבעים אחוזים לארבעים ושלושה אחוזים.⁷¹

אם כך, האם אפשר להעריך באיזו מידה הצליחו האנתפאדה והטרור הפלסטיני להביא – במחצית השנייה של 2003, כאשר המאבק המזוין הפלסטיני עוד היה בעיצומו – לשינוי בעמדות היסוד של ראש ממשלת ישראל בנושא כה מרכזי במכלול היחסים עם הפלסטינים? האם החלטה על ההינתקות מעזה וחיסול ארבע התנחלויות בצפון השומרון אינה מעידה על היעדר חוסן לאומי בשקפה תמורה כה ברורה בעמדת ישראל? האם היה ראש ממשלת ישראל יוזם מהלך כזה אילולי העריך שהחוסן הלאומי נסדק או עומד להיסדק? האם הייתה ישראל מקבלת עליה מהלך כזה ללא האנתפאדה הפלסטינית?

אלה שאלות חשובות. על מקצתן אי-אפשר להשיב עתה כלל. בנוגע למקצתן נראה כי על פי הנתונים שנבחנו בעבודה זו, אם אכן ניצב מאחורי זמנת ההינתקות החד-צדדית החשש שמא האנתפאדה מכרסמת בחוסנו של הציבור הישראלי או בעמדותיו בסוגיות הקשורות לתנאי ההסדר המדיני העתידי עם הפלסטינים, אולי לא היה חשש זה מבוסס. בראיית הנתונים של אותה תקופה לפחות, לאחר שיאה של האנתפאדה ופעולות הטרור הקשות, לא ניכרו בציבור הישראלי סימנים ברורים של עייפות החומר ולא הוצבה דרישה ציבורית רחבה למהלך מרחיק לכת כמו זה שהחליט עליו ראש הממשלה. אם כך הדבר, נכון יהיה לחפש את המניעים לזמנתו של שרון בשדה אחר.

ועוד הערה חשובה בנושא זה. יהיו אשר יהיו מניעיה של ישראל לתכנית ההינתקות מעזה ומצפון השומרון, אפשר להניח שעם מימושה הלכה למעשה, יראו בה הפלסטינים ניצחון מדיני שבה על רקע מאבקם הקשה נגד ישראל. בהנחה סבירה שגם בעתיד תעבור הדרך להסדרים מדיניים בין ישראל לפלסטינים לא רק במסלול המשא והמתן, תהיה לנרטיב פלסטיני כזה משמעות רבה.

סיכום הממצאים והערכת משמעויותיהם

לסיכום המשמעויות הנודעות לתמונה המצטיירת מן הנתונים שרוכזו כאן בתחומים השונים, מן הראוי לבחון כיצד הציבור הישראלי רואה את העתיד. סוגיה זו נראית בעלת חשיבות מיוחדת באשר היא עשויה להצביע על מידת האופטימיות של הציבור הישראלי בתקופות קשות דווקא. זה אולי המבחן העליון להערכת חברה במצוקה: האם היא חוזה מבוטת סתם והידרדרות לא נמנעת או שמא היא מבטאת חיות ותקווה לעתיד האישי והלאומי הרחב. גם את הנושא הזה בחן לעומקו המרכז לחקר הביטחון הלאומי של אוניברסיטת חיפה בשנות האנתפאדה. השאלה שהוצגה לפני הנשאלים בתשעה מועדים שונים מאז תחילת האנתפאדה הייתה "האם אתה מאמין שגם בעתיד תתמודד ישראל בהצלחה עם האתגרים שיוצבו לפניך?" הממצאים העיקריים שהובאו בעניין זה בכנס הרצלייה ב-2004 היו כדלקמן:⁷²

לוח 28: אמון הציבור ביכולתה של ישראל להתמודד גם בעתיד עם האתגרים שיוצבו לפניה (סולם של 1-6)

אוקטובר 2004	אפריל 2004	אוקטובר 2003	אפריל 2003	אוקטובר 2002	אפריל 2002	אוקטובר 2001	אפריל 2001	אוקטובר 2000	
4.27	4.27	4.22	4.41	4.46	4.67	4.5	4.48	4.41	כלל האוכלוסייה
4.53	4.49	4.39	4.6	4.69	4.98	4.78	4.67	4.65	כלל היהודים
3.82	3.57	3.18	3.6	4.08	4.59	4.42	4.12	3.48	חרדים
4.47	4.69	4.62	4.9	4.92	5.03	4.83	4.66	4.84	תושבי יהודה, שומרון וחבל עזה
3.09	3.27	3.44	3.54	3.38	3.18	3.18	3.16	3.29	מיעוטים

סך הכול מדד האופטימיות של כלל הציבור הישראלי לרבדיו מייצג במידה רבה את התמונה המצטיירת מסכום המרכיבים השונים אשר נמדדו בעבודה זו ואמורים להצביע על המגמות הרווחות בציבור הישראלי בתקופת האנתפאדה. לפיו, בתקופה הקשה והארוכה של האנתפאדה כלל הציבור מאמין, בשיעור ממוצע של 73.5%, שמדינת ישראל מסוגלת ותהיה

מסוגלת גם בעתיד להתמודד עם האתגרים שיוצבו לפניה. בקרב האוכלוסייה היהודית הכוללת הממוצע אף גבוה יותר והוא 77.3%. המעניין הוא שהממצאים בנוגע למידת האופטימיות של הישראלים לעתיד מראים, כי זו הייתה בשיאה בנקודת השיא של פיגועי האנתפאדה דווקא, באביב 2002. יש להניח שיש קשר, אולי של תגובה ישירה והפוכה, לפיגועי הטרור הקשים בשלב ההוא. ייתכן שיש בה גם מידה של התרסה של הנשאלים נגד המציאות הקשה. ייתכן שהיא מבטאת הרגשה רווחת בציבור שגרוע יותר לא יהיה, ולכן בהכרח יהיה המצב בעתיד טוב יותר.

תמונה זו מציגה שוב את ממד היציבות כשולט, ככלל, בהתייחסויות הציבור הישראלי, באנתפאדה, גם אם שלביה השונים, העליות והמורדות בהיקף האלימות, הפיגועים והאבדות אינם משאירים את הציבור אדיש והוא מגיב להם גם בהתייחסותו לתמונת העתיד, גם אם בדרך כלל תגובתו זמנית. אולם התנודות המסתמנות מינוריות יחסית, בעיקר כשנבחת תפיסת העתיד של כלל הציבור. תמונה זו של יציבות, מובהקת פחות כאשר בוחנים את ההתייחסויות של מגזרים ספציפיים בציבור. אלה מושפעים, מטבע הדברים, ואולי הרבה יותר, מתנודות ומשינויים באקלים המדיני והביטחוני. אולם באלה אין כדי לשנות את המאפיינים הכלליים.

אם כן, את הנתונים הרבים שרוכזו בעבודה אפשר לסכם כדלקמן:

יציבות: אם הייתה האנתפאדה אמורה לקעקע את אֶשיות החברה הישראלית, להכניסה לסחרור ללא כיוון ולהוציאה משיווי משקל, היא נכשלה בכך. יציבות המערכת החברתית עוברת כחוט השני במרבית המשתנים שנבחנו, האובייקטיביים או הסובייקטיביים, הממצא של יציבות המערכת החברתית עובר כחוט השני, גם לעומת התקופה שלפני האנתפאדה וגם בשלבים השונים בה. הדבר נכון גם בהתייחסויות האישיות הפרטניות, גם בסוגיות החברתיות הבסיסיות וגם בתחום התפיסה המדינית של הציבור כלפי הפלסטינים וההסדר העתידי עמם.

גמישות: מנגד, הציבור הישראלי ככלל הוכיח רגישות וטבעיות בתגובות המידיות למעשי הטרור הקשים של הפלסטינים. התגובות המידיות היו אלה של מתן ביטוי לפחד ולחרדות, הסתגרות בבית כמגן יסודי ומנגד זעם כלפי הטרור הפלסטיני ומחרחוריו. זעם זה התבטא גם בתפיסות הפוליטיות כלפי הפלסטינים וגם בתמיכה במהלכים קיצוניים של ישראל נגדם בהתגוששות הביטחונית. עם זאת, בדרך כלל, זמן קצר לאחר תקופות קשות במיוחד, כאשר ירד היקף הפיגועים, הסתמנו השתחררות מהמתח וחזרה מן המערכת המוגנת לדפוס התנהלות והתייחסות של שגרה. בכך בא אולי לידי ביטוי עליון החוסן של החברה הישראלית: הגמישות בתגובותיה מצביעה על יכולת גבוהה של הסתגלות ועל כושר התמודדות עם האיום

המתעתע, להיערך מולו בכל האמצעים ולהשתחרר מהם זמן קצר לאחר שהוסר או צומצם האיום המידי, וחוזר חלילה.

אופטימיות: גם בתקופות הקשות ביותר האמין הציבור הישראלי, ככלל, כי יש לו היכולת לעמוד בפני מתקפת הפלסטינים. לפי נתונים של מכון דחף מראשית האנתפאדה (מאי 2001),⁷³ בתשובה לשאלה אם לציבור יש כוח עמידה עד שיושג שלום עם הפלסטינים, ענו שבעים ותשעה אחוזים מהנשאלים כי אכן לציבור יש כוח עמידה כזה, לעומת תשעה עשר אחוזים שחשבו ההיפך. בדצמבר 2001 היה שיעור המשיבים בחיוב כמעט זהה, ובמרס 2002, בשיא גל הטרור, ירד שיעור המשיבים בחיוב לשבעים וארבעה אחוזים בלבד. המעניין הוא שהציבור אופטימי ומאמין כי העתיד יהיה טוב יותר – הן לכלל והן לפרט. ואין להסיק מכך כי ראייתו את המציאות שיצרה האנתפאדה אינה מפוכחת. מסקרים של מכון דחף (שפורסמו **בידיעות אחרונות**) בשאלה מי ינצח בעימות, התמונה שהתקבלה גם ב-2002 וגם ב-2003 הייתה שוויון – במובן הרחב של המילה; שליש מהנשאלים בערך סברו כי צד זה או אחר ינצח בעימות ועוד שליש בערך גרסו כי איש לא ינצח או כי יהיה שוויון.

המסקנה המתבקשת מניתוח זה היא כי לא זו בלבד שהאנתפאדה הפלסטינית, למרות קשייה ואורכה, לא שברה, בטווח הקצר לפחות, דפוסים נורמטיביים בהתייחסויות ובהתנהגות של הציבור הישראלי אלא שהיא כנראה גם לא סדקה את הקונצנזוס הלאומי בנוגע להתמודדות עם הפלסטינים ולא יצרה, במישרין לפחות, דפוסים חדשים של חשיבה, של עשייה ושל התייחסות בקרב הציבור הישראלי בנוגע לנושאים העומדים ביסוד הסכסוך עם הפלסטינים. בסקר של מרכז יפה מפברואר 2004⁷⁴ – אחרי פרסום יזמת ההינתקות של ראש הממשלה – השיבו חמישים ואחד אחוזים מהנשאלים היהודים כי לאנתפאדה לא הייתה שום השפעה על עמדותיהם בשאלות ביטחון וחץ, לעומת עשרים ושישה אחוזים בלבד שצינו כי עתה הם מוכנים לויתורים פחות מבעבר ועשרים ושלושה אחוזים שדיווחו כי עמדותיהם עתה ותרניות יותר, לעומת 2003, אז היו הממצאים ארבעים וחמישה אחוזים, שלושים וארבעה אחוזים ועשרים ואחד אחוזים בהתאמה. ב-2002 היו הממצאים: ארבעים ואחד אחוזים – מיליטנטים יותר ועשרה אחוזים – ותרניים יותר. תמונה זו הייתה מובהקת עוד יותר באנתפאדה הראשונה, אז דיווחו שישים אחוזים על אי-שינוי בעמדותיהם, עשרים אחוזים דיווחו על עמדות מיליטנטיות יותר ואותו מספר נשאלים דיווח על גישה ותרנית יותר. נתונים חשובים אלה מעניינים במיוחד אם משווים אותם לנתונים על אודות תגובות הישראלים לשאלה דומה שנשאלה ב-1990, בשלהי האנתפאדה הראשונה. אז השיבו חמישים ושלושה אחוזים מהנשאלים שדעותיהם בנוגע לביטחון ולמדיניות לא השתנו בעקבות האנתפאדה, עשרים אחוזים בערך השיבו שדעתם התמתנה בעקבות האנתפאדה ועשרים ושמונה אחוזים נוספים אמרו שחלה הקשחה בעמדתם.⁷⁵

כך אפשר לראות גם את תכנית ההינתקות החד-צדדית מרצועת עזה ומכמה יישובים בצפון הגדה המערבית. אמנם זו זוכה לתמיכה רחבה ויציבה בציבור, אולם גם בין התומכים בה יש רבים, אולי יותר ממצחית, המעדיפים לראות בה עניין נפרד ולא חלק מתהליך מדיני מוסכם, אולי על בסיס מפת הדרכים האמריקנית, המוביל להסדר של קבע ולפתרון הסכסוך על בסיס של שתי מדינות עצמאיות. רוב גדול של הציבור היהודי-ישראלי, שבעים אחוזים בערך, לפי סקר מכון תמי שטינמץ מדצמבר 2004,⁷⁶ הביעו הערכה אופטימית יותר, לאחר מותו של ערפאת ובגללו, בנוגע לסיכויי השלום. אולם באוגוסט 2004 סבר רק מיעוט של שלושים ושניים אחוזים כי בהסכם קבע עם הפלסטינים ישראל צריכה להסכים לפנות את כל היישובים היהודיים בגדה או את רובם, לעומת שישים ושלושה אחוזים המוכנים לפינוי מוגבל מאוד או המתנגדים לכל פינוי. יתר על כן, כבעבר, כך גם בספטמבר 2004, שני שלישים מן הציבור בערך מסכימים לקביעה כי רוב הפלסטינים לא השלימו עם קיומה של ישראל והיו משמידים אותה לו יכלו ושלושה עשר אחוזים בלבד מתנגדים לקביעה זו, כלומר אפשר להעריך, על סמך נתונים עדכניים אלה, כי התמיכה בהינתקות, בעיני רוב הציבור, אינה בבחינת שינוי בתפיסות היסוד של הסכסוך. משמעותה בעיני רוב הישראלים, גם לאחר ארבע שנות אנתפאדה טקטית בעיקר, כלומר לצמצם את החיכוך, ליצור הפרדה בין ישראל לפלסטינים, להפגין – למראית עין – ויתור על חבל ארץ בעייתי ואולי להרוויח בכך שנים נוספות של שקט יחסי.

מכל הנאמר לעיל אולי אפשר להציע שני היגדים מובילים:

למדינה, לחברה, יש כושר הישרדות וכוח עמידה ניכרים – אולי כמו לפרט ואולי יותר משלו. אולי שלא כמצופה – וודאי הרבה יותר מאשר מיוחס בכלי התקשורת או מפי בעלי עניין פוליטיים – לציבור הישראלי חוסן בערכים גבוהים. הוא הוכיח כושר ספיגה וכושר עמידה מרשים במשך ארבע שנים של התמודדות ביטחונית קשה ואכזרית, שגרמה אבדות רבות בחוליה החלשה כביכול, האזרחית, של האוכלוסייה. במלחמה ארוכה, שגבתה אזרחים, נשים וטף יותר מכל מלחמה אחרת, עמדה החברה הישראלית בהצלחה. אולי זה לקח חשוב לאלה המרבים לאיים לכל עבר, כי מול האתגר הבא, חמור יותר או פחות הבא עלינו, תתמוטט החברה הישראלית לבלי קום, וסיפור ההצלחה של מדינת ישראל יבוא אל קצו.

בבחינת המאזן האסטרטגי הכולל של המדינות והגורמים הפועלים במרחב המזרח התיכון יש מקום לכלול יותר מרכיבים "רכים", מסוג מרכיב החוסן הלאומי, כמו היכולות הכלכליות, חברתיות, התרבותיות ואחרות. מדדים אלה, גם אם קשים למדידה וניתנים אולי להערכות שונות, מקצתן מוטות ומקצתן סובייקטיביות, יכולים לשקף במידה רבה ונכונה יותר את סבך התמונה המזרח תיכונית. אסתפק בהצעה מסכמת: האופן שהחברה הישראלית נראית בו, בדפים אלה לפחות, לאחר האנתפאדה, נותן בהחלט מקום לאופטימיות לעתיד.

הערות

הקדמה

- 1 תכנית המחקר של מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים בנושא דעת קהל, שהחלה ב-1984, בודקת את דעת הקהל בישראל בנושאים הקשורים לביטחון הלאומי, בהתבסס על סקרים הנערכים אחת לשנה, במדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית.

מבוא

- 2 Yezid Sayigh, "Arafat and the Anatomy of Revolt," *Survival*, Vol. 43, No. 3, 2001; Yossi Alpher, Ghassan Hatib, Galia Golan, Hisham Ahmed, "Who Started the Current Conflict," *BitterLemons*, Edition 47, 27 December 2004; Mark A. Heller, "The Israeli-Palestinian Conflict and the Clash Within Civilisations." *The International Spectator*, Vol. 39, No. 3, 2004. לרקע ולסיבות העומדות בבסיס פרוץ האנתפאדה השנייה. הגרסה הרשמית הישראלית, המקובלת עתה על מרבית הציבור בישראל, היא שהייתה זו החלטה אסטרטגית מכוונת של ערפאת ושל ההנהגה הפלסטינית. אחרים גורסים, כי לא כך הדבר וכי מדובר בהתפרצות עממית שההנהגה הפלסטינית ניצלה אותה וכיוונה אותה בדיעבד.
- 3 ראו אתר צה"ל: <http://www1.idf.il/dover/site/mainpage.asp?sl=HE&id=22&docid=37572.HE>
- 4 ראו גם אתר המכון הבין-לאומי למדיניות נגד הטרור. <http://www.ict.org.il>. דוגמה בולטת היא הכנסים השנתיים לחוסן לאומי במרכז הבינתחומי בהרצליה, שהחלו ב-2000. במבחן המאזן של הכנס הראשון כתב עמוס גלבע, במבוא לכנס השני, של 2001 (עמ' 3) כי "הכנס הראשון זהה נכון את אחד הנושאים המרכזיים שעל סדר היום, סוגיית החוסן. החוסן במובן של כושר עמידה, יכולת מאבק, סיבולת ושחיקה. האנתפאדה, נגזריה והשלכותיה וסוגיות הלחימה בעצימות נמוכה, אך המחישו בשנה החולפת את מרכזיותו של נושא זה בסדר היום הלאומי האמיתי שלנו".

פרק א – חוסן לאומי מהו

- 5 רוקסאן כהן-סילבר היא אולי הבולטת בקרב החוקרים האמריקנים בתחום. ראו למשל Roxane Cohen Silver, *Psychological Responses to Trauma: The Impact of Terrorism*, Presentation delivered at Western Knight Center for Specialized Journalism's Seminar "Homeland Terrorism: A Primer for First Responder Journalists", University of Southern California. LA, June 2003. וגם: Roxane Cohen Silver, E. Alison Holman, Daniel N. McIntosh, Michael Poulin, Virginia Gil-Rivas, "Nationwide Longitudinal Study of Psychological Responses to September 11" *JAMA*, Vol. 288, No. 10, September 11, 2002. pp.1235-1244. וגם: Jessica Hamblen, What Are the Traumatic Stress Effects of Terrorism? A National Center for PTSD Fact Sheet. www.ncptsd.org/facts/disasters/fs_terrorism.html#top
- 6 מיניסטריון הפנים הבריטי יזם שני סקרים עוקבים, ב-2001 וב-2002, ואלה סוכמו במסמכים הבאים: Tim Porter, Arnold Cragg, Sarah Dickens & Fiona Gillard, *Qualitative Research on Public Perceptions of the Current Situation*, Prepared for COI Cabinet Office, Communications, London, November 2001;

- Tim Porter, Arnold Cragg & Fiona Gillard, *Qualitative Research on Public Perceptions of the Current Situation*, Stage 2, Prepared for COI Cabinet Office, Communications, London, January 2002.
- 7 הקבוצה הישראלית הבולטת בתחום זה היא של פרופסור אבי בליך, פרופסור זהבה סולומן ומרק גולקופף, ראו למשל:
- Avraham Bleich, Marc Gelkopf and Zahava Solomon, "Exposure to Terrorism, Stress Related Mental Health Symptoms, and Coping Behaviors Among a Nationally Representative Sample in Israel", *JAMA*, Vol. 290, No. 5 (August 6), 2003.
- Avraham Bleich, "Communicating the War on Terror", Conference Summary, The Center for Defence Studies at King's College, London, June, 2003, pp. 58-60.
- 8 האחראי לקידום עבודות אלה הוא המדור לעבודה קהילתית במשרד הרווחה, בראשות דליה לב שדה. ראו למשל: דליה לב שדה, "חוסן קהילתי – האתגר החברתי בבניית החוסן הלאומי", מסמך עבודה שהוגש לכנס הרצלייה הרביעי, דצמבר 2003.
- 9 Terri Tanielian, Harold Pincus, Bradley Stein and Audrey Burnam, *The Path of Greatest Resilience*, *The Rand Review*, Summer 2002.
- 10 <http://www.londonprepared.gov.uk/resilienceteam/index.htm>
- 11 עיקר העבודה בתחום החוסן הקהילתי התבצעה עד כה ביישובים קטנים והומוגניים יחסית כמו בקו העימות בצפון, בנסיבות של המלחמה בדרום לבנון או ביישובים מבודדים בגדה המערבית, שנמצא בהם צורך לפעול לחיזוק החוסן הקהילתי על ידי פעילות פרואקטיבית מניעתית.
- 12 גבריאל בן-דור, הצגת המרכיב החברתי של החוסן הלאומי בכנסי הרצלייה, 2001 - 2004. ראו גם באתר המרכז לחקר הביטחון הלאומי [/http://nssc.haifa.ac.il](http://nssc.haifa.ac.il)
- 13 ראו http://www.ncptsd.org/facts/disasters/fs_terrorism.html

פרק ב – התפתחות התודעה הציבורית כמרכיב בתפיסת הביטחון בישראל

- 14 ראו את נתוני דובר צה"ל וכן נתונים מפולחים של המרכז הבין-תחומי בהרצלייה, המכון הבין-לאומי למדיניות נגד הטרור. לכתובות האתרים הרלוונטיים, ראו רשימה בסוף המזכר.
- 15 שם. מאז 1993 ארבעים וחמישה אחוזים בערך מפגיעי הראווה של מתאבדים ביצע החמאס, עשרים וחמישה אחוזים בערך – הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני, עשרים אחוזים בערך – הפתח, ואת השאר ביצעו ארגונים אחרים.
- 16 ראו נתוני המרכז הבין-תחומי בהרצלייה, המכון הבין-לאומי למדיניות נגד הטרור. [/http://www.ict.org.il](http://www.ict.org.il)

פרק ג – השפעת האנתפאדה על ההרגשות האישיות של הפרט

- 17 דפנה קנטי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי, אוניברסיטת חיפה, 2002.
- 18 אשר אריאן, דעת קהל בישראל בנושאי ביטחון לאומי, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, 2004 (לא פורסם). להלן, אשר אריאן, סקר דעת קהל 2004.
- 19 **ידיעות אחרונות**, 20 באוקטובר 2000, 10 בנובמבר 2000, 11 במרס 2002.
- 20 **גלובס**, 25 באפריל 2002.
- 21 **ידיעות אחרונות**, 12 ביוני 2002, 17 ביולי 2002, 9 באוגוסט 2002.
- 22 **גלובס**, 26 בספטמבר 2002.
- 23 **ידיעות אחרונות**, 24 דצמבר 2002, 2 יולי 2003, 5 אוגוסט 2003, 13 מרס 2004.
- 24 המרכז לחקר הביטחון הלאומי, בראשות פרופסור גבי בן-דור, מציג את תמונת החוסן הלאומי מדי שנה בכנס הרצלייה לחוסן לאומי. המדד של אוניברסיטת חיפה מציג בעיקר נתונים סובייקטיביים המתבססים על סקרי דעת קהל רחבים (מדגם של 2,000 נשאלים בערך) בתחומים הבאים: פטריוטיזם, מיליטנטיות, פחד מטרור וממלחמה ואמון במוסדות המדינה. ראו גם [/http://nssc.haifa.ac.il](http://nssc.haifa.ac.il)

- 25 גבי בן-דור, עמי פדהצור ודפנה קנטי-נסים, "מצגת החוסן הלאומי לכנס הרצלייה החמישי", המרכז לחקר הביטחון הלאומי, אוניברסיטת חיפה, דצמבר 2004. להלן, מצגת החוסן הלאומי, דצמבר 2004.
 26 ראו: <http://nssc.haifa.ac.il/>
 27 **ידיעות אחרונות**, 20 ביוני 2001, 11 במרס 2002, 3 באפריל 2002.

פרק ד – השפעת האנתפאדה על המצב האישי של הפרט והתנהלותו

- 28 ארי שביט, ראיון, **הארץ**, מוסף, 19 במרס 2004.
 29 מצגת לנט"ל, טראומטיזציה וחוסן בחברה הישראלית בטרור מתמשך, מחקר על מדגם לאומי מייצג, דצמבר 2004.
 30 **ידיעות אחרונות**, 1 ביוני 2001, 12 באוקטובר 2001, 7 בדצמבר 2001, 25 במרס 2002, 9 באוגוסט 2002, 3 בספטמבר 2003, 15 בספטמבר 2004.
 31 בליך 2003.
 32 עד עכשו התקיימו שני סקרים חברתיים כוללים, ב-2002 וב-2003. הסקר דוגם אוכלוסייה של 7,000 נשאלים. ראו: <http://www1.cbs.gov.il>
 33 מקצת הנתונים פורסמו ב**ידיעות אחרונות**. מקצתם נלקחו מארכיון מכון דחף ובאדיבותו.
 34 **שם**.
 35 קארין בר, ענת אורן, ונח לוי-אפשטיין, "ישראל באירופה, קרוב יותר למזרח היבשת מאשר למערבה", **דעות בעם**, מספר 9, דצמבר 2003. מכון ב"י ולוסיל כהן לחקר דעת הקהל, ליד הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת תל אביב, על ה-European Social Survey אפשר למצוא ב- www.europeansocialsurvey.org
 36 נעם זוסמן ודימיטרי רומנוב, **אושר העמים, שביעות הרצון של הישראלים מחייהם**, מחלקת המחקר של בנק ישראל. 21 באוקטובר 2003. העבודה מתבססת על נתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מ-2002 ו-2003.
 37 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שירותי הארחה, מבחר נתונים.
 38 <http://www.cbs.gov.il/lmsh.cgi>
 ראו הטבלה שלהלן.

לינות ישראלים בשרותי הארחה כפריים (באלפים)

חודש	2002	2003	2004
ינואר	24	30	31
פברואר	37	38	42
מרץ	53	40	46
אפריל	40	65	66
מאי	58	69	67
יוני	57	71	74
יולי	100	96	
אוגוסט	110	105	
ספטמבר	71	63	
אוקטובר	67	77	
נובמבר	53	56	
דצמבר	54	53	
סך הכול	729	767	329

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה <http://www.cbs.gov.il/lmsh.cgi>

- 39 הנתונים נמסרו באדיבות התאחדות בעלי בתי הקולנוע בישראל.
- 40 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מבחר נתונים, תנועות הגירה ותיירות.
<http://www.cbs.gov.il/lmsh.cgi>
- 41 ער"ן הוא שירות הומניטרי המציע עזרה נפשית בטלפון, 24 שעות ביממה. את העזרה נותנים כ-1,000 מתנדבי ער"ן, הפרוסים בעשרה מרכזים ברחבי הארץ. שירותי ער"ן ניתנים כיום בעברית, בערבית, באנגלית, ברוסית ובאמהרית. בתקופת האנתפאדה השנייה ערכו אנשי המקצוע של ער"ן, בראשות ד"ר יצחק גילת, מחקר מיוחד שפילח את הפונים בטלפון על רקע של מצוקה הקשורה ספציפית לאירועי הביטחון ולפיגועים. <http://www.1201.org.il/main.asp>
- 42 יצחק גילת ויעל לצר, "פניות לעזרה ראשונה נפשית בטלפון בתקופת האנתפאדה", **מגמות**, כרך מ"ד, מס' 2, 2006.

פרק ה – השפעת האנתפאדה על ההזדהות והעמדות החברתיות של הציבור

- Roxane Cohen Silver, Psychological Responses to Trauma: The Impact of Terrorism, Presentation delivered at Western Knight Center for Specialized Journalism's Seminar "Homeland Terrorism: A Primer for First Responder Journalists", University of Southern California, LA, June 2003. 43
- 44 **הארץ**, 21 בדצמבר 2004.
- 45 נמסר באדיבות מכון דחף.
- 46 **שם**.
- 47 מצגת החוסן הלאומי, דצמבר 2004.
- 48 **שם**.
- 49 **שם**.
- 50 אשר אריאן ואחרים, הדמוקרטיה הישראלית במבחן השעה, המכון הישראלי לדמוקרטיה, כנס הנשיא, 2003, 2004. להלן, אשר אריאן, כנס הנשיא. <http://www.idi.org.il>
- 51 אשר אריאן, סקר דעת קהל 2004.
- 52 מצגת החוסן הלאומי, דצמבר 2004.
- 53 אריה רטנר ודנה יגיל, **מערכת החוק והמשפט בראי החברה הישראלית**, אוניברסיטת חיפה, יולי 2002.
- 54 אשר אריאן, סקר דעת קהל 2004.
- 55 הפשיעה בישראל, נתוני פשיעה באתר משטרת ישראל, סטטיסטיקה ומיפוי, 2003, ניתוח מגמות. ראו: <http://www.police.gov.il/statistica>
- 56 **שם**.
- 57 ראו: <http://www.idi.org.il>
- 58 אשר אריאן, כנס הנשיא.
- 59 אשר אריאן, סקר דעת קהל 2004.

פרק ו – השפעת האנתפאדה על תפיסת הציבור את השלום עם הפלסטינים

- 60 **ידיעות אחרונות**, 20 במרס 2001.
- 61 נתוני הסקרים של מרכז תמי שטינמץ, בראשות אפרים יער ותמר הרמן, מתפרסמים באתר המרכז. www.tau.ac.il/peace ובעיתון **הארץ**. פרויקט מדד השלום נערך במרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום באוניברסיטת תל אביב. הסקרים מתבצעים בטלפון באחריותו של מכון ב"י ולוסיל כהן, אוניברסיטת תל אביב, וכוללים 600 מרואיינים (בדרך כלל), המייצגים את האוכלוסייה הבוגרת היהודית והערבית בארץ (לרבות יהודה, שומרון וחבל עזה והקיבוצים). טעות הדגימה למדגם בגודל זה היא 4.5% בערך.

62 סקרי מכון דחף בראשות ד"ר מינה צמח מתפרסמים בעיתון **ידיעות אחרונות**. הממצאים מלווים בדרך כלל בפרשנויות של סבר פלוצקר.
ש.ם. 63
 ראו: www.tau.ac.il/peace 64
ש.ם. 65
 Feldman Shai and Ben Meir Yehuda, "Israeli Society Challenged." In: Ephraim Kam and Yiftah Shapir, Editors. *Middle East Strategic Balance 2002-2003*, Brighton: Sussex Academic Press, and Tel Aviv: Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, 2003. 66
מעריב, פברואר 2004. סקרי מעריב מתבצעים באמצעות חברת טלסקר. 67
 ראו www.tau.ac.il/peace 68
ש.ם. 69
 אשר אריאן, סקר דעת קהל 2004. 70
 להלן נתונים באשר לשיעורי התמיכה של הציבור בישראל בנושאים שנבחנו. ראו: אשר אריאן, סקר דעת קהל 2004. 71

2004	2003	2002	2001	
48	45	38	44	חילופי שטחים
36	40	39	41	העברת שכונות ערביות בירושלים למדינה הפלסטינית
20	21	16	18	ישראל תוותר על בקעת הירדן בתוך שנים מספר
12	19	14	22	מספר מוגבל של פליטים פלסטינים יחזרו לישראל

סיכום הממצאים והערכת משמעויותיהם

72 מצגת החוסן הלאומי, דצמבר 2004.
 73 נתונים שנמסרו באדיבות מכון דחף.
 74 אשר אריאן, סקר דעת קהל 2004.
ש.ם. 75
 ראו: www.tau.ac.il/peace 76

ביבליוגרפיה

- Yossi Alpher, Ghassan Hatib, Galia Golan and Hisham Ahmed, "Who Started the Current Conflict", *BitterLemons*, Edition 47, 27 December, 2004.
- Asher Arian, "Israeli Public Opinion in the Wake of the 2000-2001 Intifada", *Strategic Assessment*, Vol. 4, No. 2, August 2001.
- Asher Arian, "A Further Turn to the Right. Israeli Public Opinion on National Security – 2002", *Strategic Assessment*, Vol 5, No. 1, June 2002.
- Asher Arian, *Israeli Public Opinion on National Security 2001*, Memorandum No. 61, Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, July 2002.
- Asher Arian, *Israeli Public Opinion on National Security 2003*, Memorandum No. 67, Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, October 2003.
- Asher Arian, *Israeli Public Opinion on National Security 2004*, Jaffee Center for Strategic Studies. (not published).
- Avraham Bleich, "Communicating the War on Terror". Conference Summary, The Center for Defence Studies at King's College, London, June 2003, pp. 58-60
- Avraham Bleich, Marc Gelkopf and Zahava Solomon, "Exposure to Terrorism, Stress Related Mental Health Symptoms, and Coping Behaviors Among a Nationally Representative Sample in Israel", *JAMA, American Medical Association*, Vol. 290, No. 5, August 6, 2003.
- Anthony H. Cordesman, *The Israeli-Palestinian War: Escalating to Nowhere*, Greenwood Press in cooperation with the Center for Strategic and International Studies, Washington, D.C. 586 pp. 2005.
- David Omand, "Developing National Resilience," *RUSI Journal*, Vol. 150, No. 4, Aug 2005.
- Zvi Eckstein & Daniel Tsidon, *Macroeconomic Consequences of Terror, Theory and the Case of Israel*, Discussion Paper, No. 3, The Pinhas Sapir Center for Development, Tel Aviv University, January 2004.
- Shai Feldman and Yehuda Ben Meir, "Israeli Society challenged," in: Ephraim Kam and Yiftah Shapir (eds.), *The Middle East Strategic Balance 2002-2003*, Sussex Academic Press, Brighton, and Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, Tel Aviv, 2003.
- Jessica Hamblen, and Laurie B. Slone, "What Are the Traumatic Stress Effects of Terrorism?" A National Center for PTSD Fact Sheet, www.ncptsd.org/facts/disasters/fs_terrorism.html#top

Mark A. Heller, "The Israeli–Palestinian Conflict and the Clash within Civilizations," *The International Spectator*, Vol. 39, No. 3, July–September 2004, pp. 19–28.

Daoud Kuttab, "Who Won in Al Aqsa Intifada", *Jordan Times*, July 18, 2003 in: Opinion, July 2003, Arabic Media Internet Network.

Tim Porter, Arnold Cragg, Sarah Dickens & Fiona Gillard, *Qualitative Research on Public Perceptions of the Current Situation*, Prepared for COI Cabinet Office, Communications, London, November 2001.

Tim Porter, Arnold Cragg, & Fiona Gillard, *Qualitative Research on Public Perceptions of the Current Situation*, Stage 2, Prepared for COI Cabinet Office, Communications, London, January 2002.

Don Radleur, *An Engineering Tragedy, Statistical Analysis of Casualties in The Palestinian–Israeli Conflict, September 2000–September 2002*, The Interdisciplinary Center Herzliya, June 24, 2003. <http://www.ict.org.il/articles/articlelet.cfm?articleid=439>

Yezid Sayigh, "Arafat and the Anatomy of Revolt," *Survival*, Vol. 43, No. 3, Autumn 2001, p. 47.

Khalil Shikaki, "Palestinian Public Opinion and the al Aqsa Intifada", *Strategic Assessment*, Vol. 5, No. 1, June 2002.

Roxane Cohen Silver, PhD; E. Alison Holman, FNP, PhD; Daniel N. McIntosh, PhD; Michael Poulin, BA; Virginia Gil-Rivas, MA, "Nationwide Longitudinal Study of Psychological Responses to September 11," *JAMA*, Vol. 288, pp. 1235–1244.

Roxane Cohen Silver, "Psychological Responses to Trauma: The Impact of Terrorism," Presentation delivered at Western Knight Center for Specialized Journalism's Seminar "Homeland Terrorism: A Primer for First Responder Journalists", University of Southern California, LA, June 2003.

Guy Stecklov and Joshua R. Goldstein, "Terror attacks influence driving behavior in Israel," *PNAS*, Vol. 101, 2004, 14551–14556.

Terri Tanielian, Harold Pincus, Bradley Stein and Audrey Burnam, "The Path of Greatest Resilience", *The Rand Review*, Summer 2002.

עוזי ארד, מאזן החוסן והביטחון הלאומי, סיכום דיוני כנס הרצלייה הראשון, 2001.

אשר אריאן, ביטחון בצל האיום, דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום, תל אביב: הוצאת פפירוס ומרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל אביב, 1999.

אשר אריאן, דוד נחמיאס, דורון נבות, ודניאל שני, "הדמוקרטיה הישראלית במבחן השעה", דברי יום עיון בנושא מדד הדמוקרטיה הישראלית 2003, כנס בית הנשיא, המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז גוטמן, מאי 2003.

אשר אריאן, פזית בן-נון, ושלומית ברנע, "הדמוקרטיה הישראלית במבחן השעה", דברי יום עיון בנושא מדד הדמוקרטיה הישראלית 2004, כנס בית הנשיא, המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז גוטמן, יוני 2004.

גבריאל בן-דור, המרכיב החברתי של החוסן הלאומי, כנסי הרצלייה, 2004–2001.

עוזי בנזימן, "ראשית הרשו לי להשתתף בצער", הארץ, 26 באוקטובר 2003.

אורלי בנימין ואלה הלר (עורכות), **חוסן חברתי בישראל 2004**, סיכום ממצאי סקר דעת קהל בהזמנת כנס שדרות השני, נובמבר 2004.

קארין בר, ענת אורן ונח לוי-אפשטיין, "ישראל באירופה, קרוב יותר למזרח היבשת מאשר למערבה", **דעות בעם**, גיליון 9 (דצמבר 2003), מכון ב"י ולוסיל כהן לחקר דעת קהל, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת תל אביב.

יצחק גילת ויעל לצר, "פניות לעזרה ראשונה נפשית בטלפון בתקופת האנתפאדה", **מגמות**, כרך מ"ד, מס' 2, 2006.

ראובן גל, "החוסן החברתי הלאומי, מדדים התנהגותיים ותודעתיים להערכת החוסן של החברה הישראלית מול מתקפת הטרור בתקופת האנתפאדה", כנס הרצלייה הרביעי, 2003.

עמוס גלבוץ, "מבחן המאזן של כנס הרצלייה הראשון בפרספקטיבה של שנה", מסמך עבודה לכנס הרצלייה השני, דצמבר 2001.

לילי גלילי, "האלימות תהרוג אותנו", **הארץ**, 5 בדצמבר 2004.

עמוס הראל ואבי יששכרוף, **המלחמה השביעית, איך ניצחנו ולמה הפסדנו במלחמה עם הפלסטינים**, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, 2004.

אלי זומר, **חיי אזרחים בערים מוכות טרור בישראל, התמודדות ומצוקה**, אוניברסיטת חיפה, אוקטובר 2003.

נעם זוסמן ודימיטרי רומנוב, "אושר העמים: שביעות רצונם של ישראלים מחייהם", **סקר בנק ישראל 77**, ינואר 2005, ע"ע 105-138.

אפרים יער ותמר הרמן, "מדד השלום", מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב, דליה לב שדה, "חוסן קהילתי – האתגר החברתי בבניית החוסן הלאומי", מסמך עבודה שהוגש לכנס הרצלייה הרביעי, דצמבר 2003.

"מאזן החוסן והביטחון הלאומי", כנס הרצלייה הרביעי, דצמבר 2003.

רפי מלניק, מדדי הרצלייה לחוסן לאומי, כנסי הרצלייה, 2001-2004.

סבר פלוצקר, "מילים מיותרות", **ידיעות אחרונות**, 12 ביוני 2003.

אריה רטנר ודנה יגיל, "תרבות החוק, מערכת החוק והמשפט בראי החברה הישראלית, מחקר אורך 2000-2003", מסמך עבודה שהוגש לכנס הרצלייה הרביעי, דצמבר 2003.

ארי שביט, "כיפאק לנו ולאריק", **הארץ**, 22 באפריל 2004.

שאו ש, **השהידים: האסלאם ופיגועי ההתאבדות**, המרכז הבין-תחומי, הרצלייה, הוצאת מפעלות, ביחד עם המכון למדיניות נגד טרור, 2003.

רשימת אתרי אינטרנט

מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל אביב: <http://www.tau.ac.il/jcss/>

אתר צה"ל, גאות ושפל, נתונים סטטיסטיים:

<http://www1.idf.il/dover/site/mainpage.asp?sl=HE&id=22&docid=37572.HE>

אתר משרד החוץ: <http://www.mfa.gov.il/>

אתר נט"ל המרכז לסיוע נפשי במצבי לחץ וטראומה על רקע לאומי: <http://www.natal.org.il/>

אתר ער"ן: <http://ww.1201.org.il/>

המרכז לחקר הביטחון הלאומי, אוניברסיטת חיפה: <http://nssc.haifa.ac.il/>

המרכז הפלסטיני למדיניות ומחקר, רמאללה: <http://www.pcpsr.org/>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: <http://www1.cbs.gov.il/>

משטרת ישראל, מיפוי נתונים וסטטיסטיקה: <http://www.police.gov.il/>

המכון הישראלי לדמוקרטיה: <http://www.idi.org.il/>

המכון למדיניות נגד טרור: <http://www.ict.org.il/>

מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום: <http://www.tau.ac.il/peace/>

מכון ב"י ולוסיל כהן לחקר דעת קהל, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת תל-אביב:

<http://www.bicohen.tau.ac.il/manage.asp?PageID=31&Lang>

Institute for crisis, disaster & risk management George Washington University

<http://www.gwu.edu/~icdrm/index.html>

JCSS Memoranda, October 2003 –

- No. 81, January 2006, Meir Elran, *Israel's National Resilience: The Influence of the Second Intifada on Israeli Society* [Hebrew].
- No. 80, December 2005, Asher Tishler and Yoed Shefi, *The Optimal Structure of the Defense Industry in Israel: Significance and Implications* [Hebrew].
- No. 79, November 2005, Paul Rivlin, *The Russian Economy and Arms Exports to the Middle East*.
- No. 78, November 2005, Yoram Schweitzer and Sari Goldstein Ferber, *Al-Qaeda and the Internationalization of Suicide Terrorism*.
- No. 77, September 2005, Mark A. Heller and Rosemary Hollis, eds., *Israel and the Palestinians: Israeli Policy Options* [Hebrew].
- No. 76, June 2005, Yoram Schweitzer and Sari Goldstein Ferber, *Al-Qaeda and the Globalization of Suicide Terrorism* [Hebrew].
- No. 75, March 2005, Uzi Eilam, *L'Europe de la Défense* [Hebrew].
- No. 74, December 2004, Paul Rivlin and Shmuel Even, *Political Stability in Arab States: Economic Causes and Consequences*.
- No. 73, November 2004, Shaul Kimhi and Shmuel Even, *Who are the Palestinian Suicide Bombers?* [Hebrew].
- No. 72, October 2004, Aviezer Yaari, *Civil Control of the IDF* [Hebrew].
- No. 71, July 2004, Anat Kurz, ed., *Thirty Years Later: Challenges to Israel since the Yom Kippur War* [Hebrew].
- No. 70, June 2004, Ephraim Asculai, *Rethinking the Nuclear Non-Proliferation Regime*.
- No. 69, January 2004, Daniel Sobelman, *New Rules of the Game: Israel and Hizbollah after the Withdrawal from Lebanon*.
- No. 68, November 2003, Ram Erez, *Civil-Military Relations in Israel: Influences and Restraints* [Hebrew].
- No. 67, October 2003, Asher Arian, *Israeli Public Opinion on National Security 2003*.
- No. 66, October 2003, Shlomo Gazit, *Between Warning and Surprise: On Shaping National Intelligence Assessment in Israel* [Hebrew].

